

12 EYLÜL DARBESİ'NİN TÜRKİYE'NİN AVRUPA İLE İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ: AVRUPA TOPLULUĞU VE AVRUPA KONSEYİ'YLE İLİŞKİLER

Gökhan ERDEM*

Özet

12 Eylül darbesi Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki en önemli gelişmelerden biridir. Türkiye'nin iç ve dış politikasında önemli etkileri olmuştur. Darbenin dış politikada olumsuz anlamda en fazla etkide bulunduğu alan ise Türkiye'nin Avrupa ile ilişkileri olmuştur. Bu makalede, 12 Eylül askeri darbesi ve sonrasında 1980-1983 yılları arasında ülkeyi yöneten askeri idare döneminde Türkiye-Avrupa ilişkileri, Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi ile ilişkileri örnekleri çerçevesinde incelenmektedir. Darbelerin ve askeri yönetimlerin söz konusu örgütlerle ilişkileri nasıl etkilediğini daha iyi analiz edebilmek için ise, önceki örneklere 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971 dönemlerine bakılmıştır. Esasen, 12 Eylül yönetiminin takip ettiği dış politikanın Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde kırılma yarattığı, özellikle AET ve Avrupa Konseyi ile ilişkilerin yaşanan sıkıntıdan en fazla etkilendiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Avrupa Topluluğu, Avrupa Konseyi, 12 Eylül, Türk Dış Politikası

The Effects of the September 12 Coup to Turkey-Europe Relations: Relations with the European Community and the Council of Europe

Abstract

September 12 military coup was one of the most important developments in Turkish political history which affected foreign and domestic politics, seriously. The coup mostly had an impact on the relations with Europe. September 12 military coup and following military administration's relations Europe is analyzed in the cases of European Communities and Council of Europe affairs in this paper. The examples of military coups of 1960 and 1971 were previously researched so as to determine the effects of military interventions on relations. In the end, this paper argues that Sep-

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

tember 12 military coup caused a breakdown of ties with Europe and negatively influenced the relations with European Communities and Council of Europe, especially.

Keywords: Turkey, European Community, Council of Europe, 12th September, Turkish Foreign Policy

Giriş

12 Eylül darbesinin Türkiye'nin iç ve dış politikasında günümüze kadar süren önemli etkileri bulunmaktadır. Esasen, darbenin ve sonrasında yaklaşık 3 yıl süren askeri yönetimin iç politikada yarattığı etkiler, dış politikada yarattığı etkilerden çok daha fazladır. İç politikada yarattığı ve 1982 Anayasası ile somutlaşan etkiler, 12 Eylül döneminde Türkiye'nin önemli uluslararası aktörlerle ve ilişkilerinin yoğun olduğu coğrafyalarla münasebetlerine bakılarak karşılaştırıldığında bu durum kolaylıkla görülecektir.

Bunun temel nedenleri, ordunun tarihsel özellikleri ve konjonktürel faktörlerden kaynaklanmaktadır: Her şeyden önce darbe Türkiye'deki rejimi kalıcı bir biçimde değiştirmeye değil, restore etmeye yöneliktir. Darbe, rejimi girdiği bunalımdan çıkarmak, radikal sol ve sağ akımlar tarafından ortadan kaldırılması tehlikesini önlemek iddiasıyla/güdüsüyle yapılmıştır. Bu bağlamda, TSK komuta kademesi Türk dış politikasında önemli bir kırılma yaratacak herhangi bir ideolojik radikalliğe sahip olmamasının ötesinde, bizatihi böyle bir kırılma yaratacak ideolojik akımları önleme hatta ortadan kaldırma misyonuna sahipti.

12 Eylül yönetimi Türkiye'nin geleneksel dış politika çizgisini sürdürme kararlılığında olduğunu daha en başında ifade etmişti. Zaten askeri bürokrasi, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren iktidarın en önemli bileşenlerinden biri olarak, iç ve dış politikanın asli belirleyicilerinden biri olageldi. 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971'de olduğu gibi de zaman zaman doğrudan müdahale ederek "cumhuriyeti korumak ve kollamak" olarak ifade edilen vesayet rolünü oynadı. Bu bağlamda, geleneksel dış politika çizgisinin en önemli savunucusu olageldi. Dolayısıyla, belirlenmesinde ordunun asli unsurlarından biri olduğu dış politikada, önemli bir değişime gitmesi pek de mümkün değildi.

Türkiye'nin 12 Eylül öncesinde içine girdiği siyasal ve sosyo-ekonomik kriz de, askeri yönetimin dış politikada çok belirgin bir değişime gitmesini önleyecek önemli bir olguydu. Askeri yönetim, 24 Ocak kararlarıyla benimsenen yeni ekonomik modeli uygulama hususunda hayli kararlıydı. Bunu yapmanın yolu da geleneksel dış politika çizgisinin sürdürülmesi ve bu bağ-

lamda Batı'nın ekonomik desteğinin kesintisiz bir biçimde ve artan ölçüde alınmasından geçmekteydi.

1979'dan itibaren uluslararası konjonktürün değişmesi ve Soğuk Savaş'ın yeniden sertleşmesi de, 12 Eylül yönetiminin blok politikalarına uyum göstermesini zorunlu kılmaktaydı. Bu da, Türkiye'nin geleneksel dış politika çizgisinin dışına çıkmasını engelleyen çok önemli bir faktördü ve Batı bağlantısının korunması hatta sıkılaştırılmasını zorunlu kılmaktaydı.

Türkiye'deki askeri yönetim ülkedeki ve dış dünyadaki meşruiyet sorunu açısından da Batı dünyasının desteğini almak zorundaydı. İçeride Batı'nın siyasal ve ekonomik desteğinin alınmaması ekonomik sorunların aşılanarak cuntanın toplumsal desteğini kaybetmesine neden olabileceken, dış dünyadan yalıtılma olasılığı askeri rejimin tutunabilmesini hayli zorlaştıracaktı. Bu yüzden Batı bağlantısına dayanan geleneksel dış politika çizgisi sadece bir tercih değil aynı zamanda bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktaydı.

İşte bu makalede, Türkiye'nin Batı bağlantısının Avrupa boyutu üzerinde durulacaktır. Bu da Türkiye'nin 1963'te ortaklık ilişkisi kurduğu Avrupa Topluluğu ve 1949'da üye olduğu Avrupa Konseyi ile ilişkiler örnekleri çerçevesinde ele alınacaktır. Çalışmada Türk dış politikasındaki sürekliliği göstermesi açısından, 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971 darbe dönemlerinde söz konusu örgütlerle ilişkilerin seyri de incelenmiştir.

27 Mayıs ve 12 Mart Örnekleri

27 Mayıs Döneminde Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi İle İlişkileri

27 Mayıs Darbesi Avrupa ülkeleri tarafından pek kabul görmese de, Türkiye'deki durumun gittikçe kötüleşmesi, Menderes hükümetinin son dönemde gittikçe anti-demokratik uygulamalara girişmesi ve ABD'nin askeri yönetimi desteklemesi gibi nedenlerle, bu ülkeler yeni yönetimi tanımaktan kaçınmadılar. Ayrıca, askeri yönetimin Türkiye'nin Batı ittifakına bağlılığını sıklıkla vurgulaması ve en kısa sürede demokratik düzene geçileceğini bildirmesi Avrupa ülkelerinin Türkiye'ye bakış açılarının şekillenmesinde önemli rol oynadı.¹

¹ Avrupa'nın darbe ve askeri yönetime bakışı İngiliz dış politikası üzerinden ele alan iki çalışma için bkz: Cihat Göktepe, "1960 Revolution in Turkey and British Policy towards Turkey", *Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. XXX, (2001) ve Behçet Kemal Yeşilbursa, "The 'Revolution' of 27 May 1960 in Turkey: British Policy towards Turkey", *Middle Eastern Studies*, Vol. 41, No:1, (January 2005).

Avrupa ve Avrupa'daki uluslararası örgütlenmelerle ilişkilere verilen önem, askeri yönetimin hükümet programında açık bir biçimde belirtilmiştir. Bu programda Türkiye'nin Avrupa Konseyi'ne ve temsil ettiği demokratik değerlere bağlılığın altı önemle çizilirken, 1959 yılında yapılan AT'ye üyelik başvurusuna atıfta bulunularak, Türkiye'nin AT'ye üye olmak konusundaki kararlılığının sürdüğü belirtilmekteydi.² Askeri yönetimin bu konuya verdiği önemin temel nedeni, Avrupa Konseyi'ne bağlılığın vurgulanarak Avrupa'dan demokrasi konusunda gelecek eleştirilerin önlenmeye çalışılması ve AT ile ilişkilerin geliştirilmesi isteğiyle de Türkiye'nin içine düştüğü ekonomik bunalımdan Avrupa'nın da desteğiyle kurtulabilmesi arzusuuydu.³ Ancak, askeri yönetim AT konusunda üyeliğin sağlanması doğrultusundaki dış politikanın süreceğini belirtirken, aynı zamanda ilişkilerin bir süreliğine donmasına da neden oldu. Çünkü askeri yönetim DP hükümetinin aksine, ilişkilerde çok hızlı hareket edilerek önemli adımların hemen atılmasını istemiyordu. Nitekim Türkiye ile AT arasında gümrük birliğine giriş görüşmelerinin 17 Haziran'da başlaması gerekirken, bu 27 Mayıs darbesi nedeniyle gerçekleşmemiştir. 1 Haziran'da AT ile ilişkilerden sorumlu müsteşar Tevfik Saraçoğlu AT yetkilileriyle yaptığı görüşmede, Türkiye'nin görüşmelere başlayacağını belirttikten sonra, bunun aceleye getirilemeyeceğini çünkü yeni yönetimin önceki yönetimin aksine iç politika kaygısı olmadığını söylemiştir.⁴

Görüldüğü gibi Milli Birlik Komitesi (MBK) yönetimi dikkatini iç sorunlara vermek istediği için, AT ilişkilerin geliştirilmesi doğrultusundaki kararlılığını belirtirken, gümrük birliği görüşmeleri gibi karışık ve zorlu bir konuda hemen adım atmaktan kaçınılmaktaydı. Ancak Dışişleri Bakanlığının AT ile gümrük birliği görüşmelerinin başlatılması konusundaki ısrarlı tutumu, MBK'nın bu konuyu fazla geri plana atmasını engellemiş bir süre sonra Türkiye görüşmelerin yeniden başlatılması konusundaki isteğini AT'ye bildirmiştir.

Türkiye'nin kısa bir duraksamadan sonra AT ile görüşmelerin yeniden başlatılması konusundaki çabaları, AT tarafından çok da olumlu karşılanmadı. Bunun birkaç nedeni bulunmaktaydı: Birincisi, darbe ve askeri rejime karşı Avrupa'nın mesafeli tavrı sürmekteydi. İkincisi, Türkiye'deki karışık durum zaten AT konusundaki süren kafa karışıklığını daha da arttırmış, Tür-

² Cemal Gürsel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP24.htm> (Erişim Tarihi 17 Ocak 2015)

³ Melek Fırat, **1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, s. 35.

⁴ Mehmet Ali Birand, **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası**, 2. B., Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986, s. 89.

kiye'nin AT ile ilişkilerini hangi ilkeler çerçevesinde geliştirmek istediği tam olarak anlaşılamamıştı. Üçüncüsü, Türkiye'nin bu dönemde ilişkilerin hangi çerçeveye oturacağı konusunda yeni bir tez geliştirme çabaları AT'de endişe yaratmıştı.⁵

Türkiye'nin görüşmelerin yeniden başlatılması konusundaki ısrarlarına dayanamayan AT, 1960 Ekiminde Türkiye ile görüşmeyi kabul etti. Ancak askeri bir rejimle resmen müzakere etmek istemeyen AT, bu görüşmeyi bir enformasyon toplantısı olarak gördü ve söz konusu toplantıda AT tarafınca herhangi bir görüş ileri sürülmedi. AT sadece Türkiye'nin yeni görüşlerini dinlemeyi tercih ederek, askeri yönetimle arasına mesafe koyduğunu açık bir biçimde gösterdi.⁶ Bu görüşmelerde önceki kısa süreli çekingen tavrının aksine Türkiye, DP dönemi AT politikasını da aşan bir çabuklukla Türkiye'nin AT'ye entegrasyonu konusundaki isteğini dile getirdi.⁷ Görüldüğü gibi, kısa süreli bir duraksama dışında Türkiye, AT'ye üye olma doğrultusundaki politikasını MBK döneminde de sürdürdüğünü ortaya koymuş, hatta bunu yaparken DP döneminin aceleliğini de aşan bir isteklilik göstermiştir.

Bu görüşmelerden sonra yapılan AT Bakanlar Konseyi toplantısında, Türkiye konusunda ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Fransa'nın önderliğindeki ülkeler Türkiye'deki rejimin anti-demokratik niteliğini belirterek, ilişkilerin Türkiye demokratik bir düzene geçene kadar dondurulmasını isterken, Almanya ilişkilerin geliştirilmesi için görüşmelerin hemen başlatılması gerektiğini ileri sürdü.⁸ Sonunda özellikle Fransa'nın etkisiyle ilişkilerin geliştirilmesi için beklenmesi doğrultusunda bir politika benimsendi. Bu politika 1961'de Türkiye'deki Yassıada duruşmaları sonucunda verilen idam cezaları nedeniyle özellikle Fransa'nın sert tepkisi üzerine ilişkilerin resmen olmasa da fiilen dondurulmasıyla daha da belirginleşti.⁹ Bu bağlamda, Avrupa tarafından Türkiye'deki rejim ile diplomatik ilişkiler arasında bir bağ kurulması olgusu ilk defa kendisini gösterdi ve bu olgu Türkiye'deki her askeri rejim döneminde ortaya çıktı.

27 Mayıs Darbesi'nin Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde sıkıntı yarattığı bir başka alan da Türkiye'nin Avrupa Konseyi ile ilişkileri oldu. Darbe-

⁵ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", Baskın Oran(ed.), **Türk Dış Politikası**, C. I., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 825.

⁶ Birand, **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası**, s. 90.

⁷ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", C. I., s. 826.

⁸ **Ibid.**, s. 827.

⁹ Cüneyt Akalın, **Askerler ve Dış Güçler**, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2000, s. 239. İdam cezaları yalnızca Fransa'da değil bu dönemde Türkiye'deki askeri rejime sıcak bakan diğer bazı ülkelerde bile tepki yaratmıştı. Nitekim, Fransa dışında ABD, İngiltere, Federal Almanya ve Pakistan'da idamların önlenmesi için Türkiye'ye baskı yaptılar ve bu doğrultuda mesajlar gönderdiler. Göktepe, "1960 'Revolution' in Turkey and British Policy Towards Turkey," s. 189.

nin ertesinde TBMM'nin dağıtılması üzerine, Avrupa Konseyi Türkiye'nin Avrupa Konseyi Danışma Meclisi'nde temsilini engellemiş, buna karşın Bakanlar Konseyi'nde Türkiye temsil edilmeye devam edilmiştir. Bu durum Ekim 1961'de yapılan seçimlere kadar devam etti.¹⁰

Görüldüğü gibi, 27 Mayıs Darbesi Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde ciddi sorunlara neden olmuştur. Ancak, darbeden sonraki kısa dönem dışında MBK yönetimi gerek Avrupa Konseyi ve AT gibi Avrupa kurumlarıyla, gerekse Avrupa ülkeleriyle ilişkilerde ciddi bir politika değişikliği yapmamış, ilişkilerde karşılaşılan sorunlar bu kurum ve ülkelerin Türkiye'deki rejim nedeniyle Türkiye'ye yönelik politikalarında yaptıkları değişiklikler sonucunda ortaya çıkmıştır.

12 Mart Döneminde Türkiye'nin Avrupa Topluluğu ve Avrupa Konseyi ile İlişkileri

1960'lı yıllarda, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkileri üç farklı boyutta gelişme göstermiştir. Birinci boyutta, Türkiye'nin 1963 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile AT'nin ortak üyesi olması Türkiye-Avrupa ilişkilerinde AT'nin çok temel bir alan da bulunmasını sağladı. Bu antlaşmayla birlikte 20. yüzyıla uzanan süreçte AT ile ilişkiler konusu çoğu zaman Avrupa ile ilişkilerin en temel odak noktası ve belirleyicisi haline geldi. İkinci boyutta, genel olarak yumuşama sürecine girilmesi, Avrupa'nın ABD'ye bağımlılığının azalması ve çok yönlü dış politikaya geçişiyle paralel biçimde Türkiye'nin Avrupa ülkeleriyle ikili ilişkileri gelişmeye başladı. Daha önce genellikle ABD gözetimindeki Batı Bloku çerçevesinde yürütülen ikili ilişkiler, daha bağımsız bir çerçevede gelişmeye başladı. Vali'nin belirttiği gibi, Türkiye'nin Batı Avrupa ülkeleriyle ülkesel ilişki kurmasının belirgin hale gelmesi, 1960'larda NATO içinde anlaşmazlıkların ortaya çıkmasıyla gerçekleşti.¹¹

Üçüncü boyutta, 1962 yılından itibaren ekonomik sorunlarını aşmış Avrupa ülkelerinin Türkiye'ye ekonomik yardım yapmaya başlamaları, Türkiye'nin ekonomik yardım açısından ABD'ye olan bağımlılığının çok küçük bir ölçüde de olsa azalmasına neden oldu. ABD'nin içine girdiği ekonomik sıkıntılar nedeniyle tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'ye yardımları azaltmaya başlaması, bu dönemde planlı ekonomiye geçerek ekonomik kalkınmayı adeta temel hedef haline getirmiş olan Türkiye'nin Avrupa ile ilişkile-

¹⁰ İsmail Soysal, "Avrupa Konseyi ve Türkiye," *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 466.

¹¹ A. Ferenc Vali, *Bridge Across the Bosphorus*, Baltimore and London, John Hopkins Press, 1971, s. 147.

rini daha da geliştirme ihtiyacı içine girmesini sağladı. Zaten ABD de Avrupa ülkelerini Türkiye'ye yardım yapmaları konusunda teşvik etmekteydi. Buna ek olarak, daha önce ABD ile ilişkilerini dış politikasının tek boyutu olarak gören Türkiye, 1964 yılından itibaren Avrupa ülkeleriyle siyasal ilişkilerini de geliştirmeye çalışmaktaydı. Federal Almanya'nın 1964 yılından itibaren, Avrupa devletleri tarafından oluşturulan konsorsiyum ve AT yardımları dışında ülkesel olarak Türkiye'ye yıllık 50 milyon mark yardım yapmaya başlaması ve bunu 1970 yılından itibaren iki katına çıkarması, Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ne boyuta geldiğini göstermesi açısından önemliydi.¹² Ayrıca 1960'ların ortalarından itibaren, Türkiye'nin dış ticaretinde Federal Almanya'nın ABD'yi geçerek ilk sıraya oturması, Türkiye'nin Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinde Almanya'nın 'özel' bir yere sahip olmasının nedenlerinden birini oluşturdu.

Bu dönemde ilişkilerin en sorunlu kısmını yine AT ile ilişkiler oluşturmaktaydı. Ankara Antlaşması uyarınca, Türkiye'nin gerekli hazırlıkları yapmadan ve yürüttüğü korumacı İİS modeliyle büyük oranda çelişir biçimde, 1967 yılında tam üyelik sürecinde ikinci aşamayı başlatmak istemesi, 1960'ların sonunda Türkiye-AT ilişkilerinin yeniden hareketlenmesine neden oldu. Türkiye'nin AT ile ilişkilerde ikinci dönemi hemen başlatmak istemesinin temel nedenleri; 1967 yılında gerçekleşen darbe sebebiyle Yunanistan'la AT ilişkilerinin dondurulmasından faydalanarak Türkiye'nin AT ile entegrasyon konusunda Yunanistan'la arayı kapatmak istemesi, Dışişleri Bakanlığı'nın bu konuda Demirel hükümetine baskı uygulaması, İngiltere'nin topluluğa üyeliğinin söz konusu olduğu bu dönemde İngiltere'nin olası üyeliğinden önce Türkiye'nin üyelik sürecini hızlandırmak istemesi ve Demirel hükümetinin Türkiye'nin kendi dönemlerinde ikinci aşamaya geçmesini sağlayarak bundan siyasi rant elde etmek istemesiydi.¹³

Türkiye'nin bu konudaki isteği ekonomik gerekçelerle AT tarafından uygun görülmesi de, siyasal faktörlerin etkili olmasıyla ikinci aşamaya geçilmesi konusunda müzakerelerin başlatılması kararlaştırıldı. Dışişleri Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilatı arasında AT konusundaki çok ciddi görüş ayrılıkları nedeniyle oldukça sorunlu geçen bu dönem, 1970 yılında ikinci aşamaya geçişi öngören Katma Protokol'ün imzalanmasıyla sonuçlandı. Türkiye'nin 12 Mart sürecine girdiği ve içte ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunların arttığı bir dönemde imzalanan bu protokol Türkiye'nin beklentilerini karşılamaktan uzaktı. Ancak, Türkiye'nin içine düştüğü buna-

¹² Mehmet Gönlübol (et. al.), **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1991-1995**, Ankara, Siyasal Kitapevi, 1996, s. 522-523.

¹³ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", C.I, s. 839-840; Birand, **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası**, s. 193-195.

lım Avrupa ile ilişkilerde sorun çıkmamasına önem verilmesini gerektirmekte, Yunanistan'la aranın kapatılması istenmekteydi. Bu protokolün kabulü, Türkiye açısından da ekonomik gerekçelerle değil siyasal gerekçelerle olmuştur.¹⁴

İmzalanmasından hemen sonra Türkiye'de değiştirilmesi yönünde isteklerin etkinlik kazandığı Katma Protokol'ün, onaylanma, yürürlüğe girme ve uygulanma süreçlerinde karşılaşılan sorunlar, Türkiye-AT ilişkilerinin gittikçe uyumsuzlaştığını göstermesi bakımından önemliydi.¹⁵ 12 Mart darbesi ve sonrasında kurulan hükümetler Türkiye'de katma protokolle ilgili eleştirilerin yükseldiği bir konjonktürde ortaya çıktı. Katma protokolün değiştirilmesi konusundaki görüşlerin Türkiye'nin AT'ye entegrasyonunu en fazla savunan Dışişleri Bakanlığı'nda bile taraftar kazandığı bir dönemde, Nihat Erim hükümeti, bu konudaki görüşleri dikkate almadı.¹⁶ Zaten iç sorunlarla uğraşmak isteyen ve Batı desteğini kaybetmek istemeyen Erim hükümeti, protokolün revizyonu konusunu gündeme getirmekten kaçındı. Daha TBMM tarafından onaylanmadan protokolün revizyonunu talep etmenin, darbeye soğuk bakan Avrupa ile ilişkilerde sorun yaratabileceğini, bunun da Avrupa'da askeri rejimle ilgili eleştirileri arttıracığını düşünen Erim hükümeti, AT ile ilişkilerin daha önce belirlenen çerçevede ilerlemesini istemekteydi.¹⁷ Nitekim darbe öncesinde protokolün onaylanması süreci, darbe sonrasında kesintiye uğramadan hatta hızlandırılarak devam ettirildi. TBMM'de protokolün onaylanması için yapılan oylamanın olumlu çıkmasıyla, protokol Türkiye açısından bağlayıcılık kazandı. Yapılan oylamada, AP protokolün onaylanması yolunda oy kullanırken CHP ikiye bölünmüş, bir grup olumlu oy kullanırken bir grup da olumsuz oy kullanmıştır.¹⁸ Parlamento üzerindeki genel ordu baskısı yadsınamayacak ölçüde olmasına rağmen, bu konuda parlamentonun da protokolü onaylaması Erim hükümetinin bu konudaki görüşlerinin büyük oranda büyük siyasal partiler tarafından da benimsendiğini göstermekteydi.

¹⁴ Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası*, s. 278.

¹⁵ Atilla Eralp, "Soğuk Savaşın Günümüze Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri", *Türkiye ve Avrupa*, Atilla Eralp (yay. haz), Ankara, İmge, 1997, s. 93.

¹⁶ Aslında Erim tarafından 26 Mart 1971'de kurulan ilk hükümet programında katma protokol hususunda kamuoyunda ve bürokraside oluşan endişelerin yer bulduğu görülmekteydi: "Geçiş dönemi kapsamını tespit eden belgeler 23 Kasım 1970 de imzalanmıştır. Bu belgeler ve yürürlüğe girmeleri ile ilgili işlem bazı eleştirilere uğradı. Bunlardan haklı olanların incelenmesine ve kapsadıkları konuların uygulama sırasında anlaşmada öngörülen imkânlar çerçevesinde süratle iyileştirilmesine çalışılacaktır. I. Nihat Erim Hükümeti Programı <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP33.htm> (Erişim Tarihi 17 Ocak 2015)

¹⁷ Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası*, s. 288.

¹⁸ Birand, *Türkiyenin Ortak Pazar Macerası*, s. 290.

Katma protokolün yürürlüğe girmesinden sonra değişiklik yapılması konusunda özellikle Devlet Planlama Teşkilatı'ndan gelen isteklerin artması üzerine, 1972'de Dışişleri Bakanı Ümit Haluk Bayülken tarafından Avrupa başkentlerinde görüşmeler yapılsa da, bu konuda AT'nin olumsuz tavrı nedeniyle istenen sonuç alınamadı. Sadece 1973'de küçük değişikliklerin yapılmasını içeren tamamlayıcı bir protokol imzalanması sağlanabildi.¹⁹

12 Mart darbesi Avrupa başkentlerinde tepkiyle karşılanmıştı. Özellikle askeri rejimin insan haklarına aykırı anti-demokratik uygulamalarının artmasıyla birlikte, Avrupa'dan gelen tepkiler de arttı. Zaten 12 Mart sürecine girildiği dönemde, AT Türkiye'deki demokratik sisteme aykırı bir iktidarın ortaya çıkmasının, Türkiye'nin topluluğa girmesine engel olacağını belirtmişti.²⁰ Ancak, 12 Mart döneminin kendine özgü niteliği, özellikle parlamentonun kapatılmaması, iktidarın askerlerin denetiminde olmasına rağmen parlamentoya karşı sorumluluğunu devam ettirmesi gibi etkenler nedeniyle ilişkiler dondurulmadı. Ayrıca bu dönemde hükümetlerin AT konusunda geleneksel çizgiyi sürdürme konusundaki kararlılıkları AT ile ilişkilerin ciddi bir darbe yemesini engelledi. Oysa bu dönemde Yunanistan'daki Albaylar Cuntası iktidarı nedeniyle Yunanistan-AT ilişkileri tamamen dondurulmuştu. Bu, AT'nin Türkiye'yi daha farklı bir boyutta değerlendirdiğini göstermekteydi. Buna rağmen Türkiye'deki anti-demokratik uygulamalar Avrupa'da çeşitli çevreler tarafından şiddetli bir biçimde eleştirildi. Belçika Kralı Türkiye'deki idamlar nedeniyle, Türkiye gezisini iptal ederken, 3 Aralık 1971'de yapılan Avrupa Parlamentosu toplantısında Avrupa Komisyonu üyelerinden Spinelli ilk defa Türkiye'deki insan hakları ihlallerini gündeme getirerek, AT'nin bu konuda harekete geçmesini istedi.²¹ 27 Mayıs döneminde de Türkiye'deki idamlar konusu gündeme gelmiş ve Fransa'nın veto su nedeniyle Türkiye-AT ilişkileri ciddi bir zarar görmüşse de, bu dönemin ayırt edici özelliği bu konunun idamlar gibi tekil bir konunun ötesinde askeri rejimin genel uygulamalarına tepki olarak dile getirilmesi ve bunun bizzat AT tarafından dile getirilmesiydi. Böylece insan hakları sorunu Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde ilk defa ortaya çıkmış oldu.

Türkiye'deki rejimin Türkiye-AT ilişkilerinde olumsuz rol oynadığı bir başka konu da Türkiye'nin 1972'den itibaren AT'nin siyasi danışma mekanizmalarında en azından gözlemci statüde yer alma isteğinin AT tarafından reddi oldu. AT, Türkiye'nin bu konudaki isteklerini Yunanistan, Portekiz ve İspanya örneklerini dile getirerek ve Türkiye'deki askeri rejimi kastederek

¹⁹ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler" C.I, s. 848.

²⁰ Birand, **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası**, s. 287.

²¹ Mehmet Ali Birand, **Bir Pazar Hikayesi Türkiye-AET İlişkileri**, İstanbul, Milliyet, 1978, s. 510.

reddetti. Ancak bunun temel nedeni, Türkiye'nin AT'ye tam üye olmamasıydı.²²

12 Mart döneminin Türkiye-Avrupa ilişkilerinde ortaya çıkardığı bir başka önemli olgu, Avrupa'daki Türklerin siyasal faaliyetleriydi. Paris'te Abidin Dino'nun çevresinde toplanan bir grup solcu aydının Avrupa'daki sol çevrelerle birlikte yürüttükleri ve Türkiye'deki insan hakları ihlallerini temel alan propaganda faaliyetleri, çeşitli basın organlarında Türkiye'deki askeri rejim aleyhine yazılar çıkmasına ve Avrupa kamuoyunun dikkatinin Türkiye'ye çevrilmesine neden oldu. Uluslararası Af Örgütü'nün de Türkiye'deki durumu Avrupa ülkelerinde duyurma çabaları belli oranda başarılıydı. Bu çevrelerin somut isteklerinden biri de, Türkiye'nin Yunanistan gibi Avrupa Konseyi'nden çıkarılmasıydı.²³ Bu doğrultudaki çabalar tam olarak başarılı olmasa da, 12 Eylül döneminde sıklıkla karşılaşılabilecek olan olgu, yani Türk siyasal göçmenlerin ve Avrupa'daki solcu ve insan hakları savunucusu çevrelerin çabaları ilk defa kendini gösterdi.

12 Eylül Darbesinden Sonra Avrupa ile İlişkiler

12 Eylül Yönetiminin Avrupa'ya Bakışı

12 Eylül yönetimi gerek darbe sonrasında yaptığı açıklamada, gerekse daha sonra kurulan Ulusu hükümetinin programında AT ve Avrupa Konseyi ile ilişkilerin aynen sürdürüleceğini açıkça belirtmişti. Orgeneral Kenan Evren tarafından, Milli Güvenlik Konseyi üyesi generallerin de katılımıyla, 16 Eylül günü yapılan basın toplantısında okunan bildiride, "AT ve Avrupa Konseyi ve demokrasiye bağlı ülkelerin üyesi bulunduğu diğer kuruluşlarla ilişkilerimiz ve işbirliğimiz devam edecektir"²⁴ ifadesi yer almaktaydı. Darbeden 10 gün sonra oluşturulan Bülent Ulusu başkanlığındaki hükümetin programında da Türkiye'nin geleneksel dış politika çizgisini sürdüreceği ve bu bağlamda AT ile tam üyelik hedefi çerçevesinde ilişkilerin geliştirileceği, Türkiye'nin Avrupa Konseyi üyeliğini sürdüreceği üstelik bu üyeliğin askeri yönetimin tekrar sivil ve demokratik yönetime geçiş kararlılığını göstermesi açısından bir esin kaynağı olduğu vurgulanmaktaydı.²⁵

Askeri yönetimin Avrupa ile ilişkilere önem vermesinin ve bunu açık biçimde belli etmesinin temel nedenleri şunlardı; Birincisi, iktidarı ele geçiren askerler, Türkiye'nin geleneksel dış politika çizgisini sürdürme kararlılı-

²² Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası*, s. 309-310.

²³ Kenneth Mackenzie, "Turkey: After the Storm," *Conflict Studies*, No:43, (April 1974), s. 7.

²⁴ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, C. II., y.y., Milliyet Yayınları, 1991, s. 42.

²⁵ Ulusu Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP44.htm> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2015)

ğındaydılar. Bu çizginin en önemli iki ayağını da statükocu ve batıcı dış politika anlayışı oluşturmaktaydı. Darbenin temel gerekçelerinden biri de, Türkiye'nin Batı bağlantısını sorgulayan siyasal akımların güç kazanmasıydı. Ordu, Kemalist mirası sahiplenen ve bu geleneği sürdüren en önemli aktörlerden biriydi.²⁶ Bu durumda ordunun "dış politikadaki sürekliliği"²⁷ devam ettirmesi çok doğaldı. İkinci olarak, askeri yönetimin dıştaki meşruiyetini sağlamasının en önemli ayaklarından birini Avrupa nezdinde tanınması oluşturmuyordu. ABD'nin askeri yönetimi açık bir biçimde desteklediği belli olmasına rağmen, Avrupa'nın tavrının ne olacağı belirgin değildi. Üçüncü olarak, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik durum, AT'nin ve Avrupa ülkelerinin ekonomik desteğinin sağlanmasını gerektirmekteydi. Avrupa ile ilişkilerin bozulması Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yardım ve kredilerde sorunlarla karşılaşmasına neden olabilirdi. Bu, darbeden hemen önce imzalanan AT'nin Türkiye'ye ekonomik yardım yapmasını içeren 4. Mali Protokol dikkate alındığında daha da önem kazanmaktaydı. Dördüncü olarak, AT'ye üye olması kesinleşen Yunanistan'ın Türkiye'nin toplulukla ilişkilerinde sorunlar yaratabileceğinin farkında olan Türkiye, tüm AT üyelerini karşısına almak istememekteydi.²⁸

Askeri Yönetim ve Türkiye-AT İlişkileri

12 Eylül sürecine girerken, İkinci Soğuk Savaşın başlamasıyla Türkiye'nin artan önemi, ABD'de olduğu kadar Avrupa'da da Türkiye'ye bakışın değişmesine neden oldu. Batı Bloku için Türkiye'nin istikrar kazanması birincil önem kazandı ve Türkiye ile ilişkilerde jeopolitik boyut tekrar belirleyici olmaya başladı. Bu bağlamda, 12 Eylül darbesi Avrupa ülkeleri tarafından, ABD kadar olmasa da, belli bir hoşgörülle karşılandı. Ancak darbeye karşı tavır konusunda, Avrupa ülkeleri arasında tam anlamıyla bir birlikten söz etmek de mümkün değildi. Nitekim 16 Eylül 1981'de yapılan AT Konseyi toplantısında Türkiye konusu gündeme geldiğinde, Almanya ve İngiltere askeri darbenin Türkiye'de demokrasiyi tekrar işletmek için yapıldığını belirterek, Türkiye'nin desteklenmesi gerektiğini ileri sürerken; Fransa, Danimarka ve Hollanda'dan oluşan grup AT'nin askeri darbeyi destekleyen bir tutum takınmasının yanlış olacağını belirtti. Bu konuda uzun süreli görüşmelerden sonra yapılan Konsey açıklamasında, askeri darbeyi ne kınayan ne de tamamen destekleyen bir tutum benimsenerek, askeri yönetimin demokrasiye en kısa sürede dönüleceği ve insan haklarına saygı konusunda

²⁶ Şaban H. Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, 3. B., Ankara, Nobel, 2006, s. 238.

²⁷ Bu konuda bkz: Oral Sander, "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", *Türkiye'nin Dış Politikası*, Melek Fırat (der.), Ankara, İmge, 1998, s. 69-94.

²⁸ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AT'yle İlişkiler", Baskın Oran (ed.) *Türk Dış Politikası*, C.II., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 83.

verdikleri güvenceye atıf yapılarak mevcut anlaşmaların askıya alınmayacağı belirtildi.²⁹

Bu olumlu tavır, 18 Eylül 1980’de Türkiye’deki durumu görüşmek için toplanan Avrupa Parlamentosu tarafından da benimsendi. Parlamentoda bulunan sosyalist ve komünist milletvekilleri Türkiye’ye karşı sert bir politika izlenmesini içeren bir karar çıkarmak isterken, liberal, sosyal demokrat ve muhafazakâr milletvekilleri genelde darbeye daha sıcak bakan bir tutum benimsenmesini talep ettiler. Parlamento’da yapılan görüşmelerde özellikle en büyük iki gruptan biri olan Hıristiyan Demokrat Grup mensuplarının ve diğer bazı sağ kanat mensubu üyelerin Türkiye’nin Batı ittifakı açısından stratejik önemine atıf yapmaları ve Ankara’nın “yabancılaştırılmaması” gereğinden bahsetmeleri dikkat çekiciydi.³⁰ Görüşmeler sonucunda tıpkı Konsey kararı gibi hayli ılımlı bir karar çıktı. 1980-1983 döneminde Türkiye ile ilgili çıkan en olumlu karar olan bu metinde; sendikal özgürlüklere verilen önem, siyasilerin can güvenliklerinin sağlanması ve demokrasiye geçiş takviminin belirginleştirilmesi istekleri yer almaktaydı. Yine bu kararda, Türkiye-AT ilişkilerinin sürdürülmesinin Türkiye’de demokratik bir rejimin bulunmasına bağlı olduğu ve demokratik olmayan uygulamaların sürmesinin Türkiye’nin taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ankara Antlaşması gibi uluslararası sözleşmelere aykırı olduğu belirtilmekteydi.³¹

Alınan bu kararların ılımlılığı nedeniyle, 12 Eylül yönetimi AT ile ilişkilerinde ciddi bir sorun yaşamayacağı ve Türkiye’deki rejimin niteliğinin AT ile ilişkilerinde etkili olmayacağı konusunda bir fikre kapıldı.³² Ancak, yukarıda belirtilen kararlarda, demokrasiye en kısa sürede dönüşün gerekliliğinin altının özellikle çizilmesi, AT’nin insan haklarına verdiği önemin vurgulanması ve bunlardan daha önemlisi AT ile ilişkilerin sürdürülebilmesinin ancak demokratik sistem içinde mümkün olduğunun açık bir biçimde belirtilmesi, askeri yönetimin bu konuda yanlış bir anlayışa sahip olduğunu göstermekteydi. Nitekim askeri yönetimin bu konuda yanlış bir algıya sahip olduğu bundan sonraki gelişmelerle çok açık bir biçimde ortaya çıktı.

²⁹ Birand, *Türkiye’nin Ortak Pazar Macerası*, s. 412.

³⁰ Senem Aydın-Düzgüt ve Yaprak Gürsoy, *International Influences on the Turkish Transition to Democracy in 1983*, CDDRL Working Papers, Center on Democracy, Development and the Rule of Law, Stanford, Number 87, (July 2008), s. 34.

³¹ Birand, *Türkiye’nin Ortak Pazar Macerası*, s. 413-414. İlk aşamada darbenin Türkiye-AT ilişkilerine ilk kurumsal etkisi, Türk parlamenterlerin üyelik sıfatları düştüğü için 4 Ekim günü 22 Ekim’de yapılacak Türkiye-AET Karma Parlamento toplantısının iptal edilmesi oldu. Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 4. B., İstanbul, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1996, s. 398.

³² İhsan D. Dağı, “İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut,” *Türkiye ve Avrupa*, Atilla Eralp (yay. haz.), Ankara, İmge, 1997, s. 127.

12 Eylül sonrasında ilk kez yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında, AT'nin Türkiye'deki durumu kendi lehine kullanma imkânı yakaladığının ilk işareti ortaya çıktı. Federal Almanya, Fransa, Lüksemburg, Hollanda ve Belçika Ekim ayı başında Türk vatandaşlarına vize uygulamasını başlatmışlardı. Söz konusu ülkelerin vize uygulamasını başlatma istekleri aslında darbe öncesinde de mevcuttu. Fakat Ankara'nın tepkisinden çekindiklerinden bu yönde bir adım atmaktan kaçınmaktaydılar. Türkiye'deki darbe ve askeri rejim ise bekledikleri fırsatı vermişti. AT'nin, Katma Protokol çerçevesinde 1986'da Türk işçilerine serbest dolaşım hakkını vermeyi kabul etmekten vazgeçmesi bu yükümlülüklerini yerine getirmek istemediklerinin bir göstergesiydi. 3 Aralık 1980'deki Ortaklık Konseyi toplantısında Türk heyeti tarafından gündeme getirilen vize uygulamasının kaldırılması talebi AT tarafından kabul edilmedi. Türkiye'nin içinde bulunduğu dış meşruiyet sorunu AT ile pazarlık yapabilmemesinin önündeki önemli engellerden biri oldu. Zaten Avrupa ülkelerinin vize uygulamasına geçişte öne sürdükleri gerekçelerden biri de darbe nedeniyle Türkiye'den kaçan siyasal mültecilerin önünü kesebilmektir.³³ Vize konusundaki bu olumsuz gelişmeye rağmen, yapılan toplantıda AT ile Türkiye arasındaki mevcut bağların korunması ve Türkiye'ye ekonomik yardımı içeren 4. Mali Protokolün oluşturulması için pazarlıkların yapılması kararlaştırılarak, bu aşamada AT'nin Türkiye ile ilişkileri sürdürmekten yana olduğu görüldü.³⁴

1981 yılından itibaren Yunanistan'ın AT'ye üye olmasıyla birlikte, Türkiye'nin AET ile ilişkilerinde etkili olacak çok önemli bir unsur daha devreye girmiş oldu. Olumsuz açıdan, Yunanistan bu tarihten sonra özellikle 1981 yılının ikinci yarısında Türkiye-AET ilişkilerinin kötüleşmesinde rol oynayan bir faktör olarak ortaya çıktı. Olumlu açıdan ise, iki ülke arasındaki geleneksel rekabet çerçevesinde, Yunanistan'ın AET üyesi olması Ankara'yı AET üyeliği yolunda daha büyük adımlar atmak için teşvik etti.

Askeri yönetimin AT'den gelen olumlu sinyaller çerçevesinde ilişkilerin daha da geliştirilmesi konusundaki kararlılığı, 25 Mart 1981'de yapılan Türkiye-AT ilişkileri gündemli Milli Güvenlik Konseyi toplantısında açık bir biçimde ortaya çıktı. Devlet Planlama Teşkilatı ve dönemin ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı Turgut Özal'ın olumsuz görüşlerine rağmen, Evren ve askerlerin isteğiyle, Türkiye'nin AT'ye tam üyelik için başvuru yapılması için hazırlık yapması kararı alındı. Bu karar uyarınca Türkiye demokrasiye dönünce tam üyelik için başvuru yapacaktı.³⁵ Nitekim 5 Haziran

³³ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AT'yle İlişkiler", C. II., s. 85.

³⁴ Dağı, "İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut," s. 127-128.

³⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Türkiye ve Avrupa Topluluğu**, C. III., Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000, s. 42-43.

1981’de Brüksel’de yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında söz konusu niyet AT’ ye resmen bildirildi. AT yetkilileri olumsuz bir tepki göstermedi. Bunun temel nedeni, olumsuz bir tepki gösterilmesinin Türkiye’de sivil demokrasiye geçilmesine yönelik sürecin menfi yönde etkilenmesinden çekinilmesiydi. Fakat yapılabilecek erken bir tam üyelik başvurusu da ilişkileri bozabileceği gerekçesiyle Brüksel’de endişe yaratmaktaydı.³⁶

Bu kararın alınmasının hemen ertesinde Türkiye’nin AT ilişkilerinde yeni bir dönemin başlayacağını ilk sinyali geldi. 10 Nisan 1981’de Türkiye’deki anti-demokratik uygulamaların artması ve demokrasiye geçiş takviminin belli olmaması gerekçesiyle sosyalist grup tarafından verilen bir önerge kabul edildi. Avrupa Parlamentosu, Türkiye’nin iki ay içerisinde darbe öncesi kurumları yeniden tesisini, demokrasiye geçiş takviminin belli olmasını ve askeri yönetimin insan haklarına saygılı olmasını, aksi halde ilişkilerin askıya alınmasını Konsey’den talep eden kararı kabul etti.³⁷ Aslında sosyalist grup, 1967 yılında darbe nedeniyle Yunanistan’a yapıldığı gibi ilişkilerin hemen askıya alınmasını isterken, yapılan görüşmelerde daha ılımlı bir karar alınması kararlaştırıldı. Türkiye-AT ilişkilerinin bozulma sürecine girdiğini gösteren bu karar Türkiye’de tepki yarattı. Ancak, bu konuda ne yapabileceği konusunda kararsız olan askeri yönetim Avrupa Parlamentosu’nun önemsiz bir kurum olduğunu iddia ederken, aynı zamanda bu kararı iç işlere müdahale girişimi olarak kınadı.³⁸

Bu kararın ilişkilerde yarattığı ilk soğukluğa rağmen, Parlamento’dan gelen eleştirilere direnmeye devam eden Konsey ve Komisyon Ankara’nın en önemli beklentisi/ihtiyacını karşılamaya devam etmekteydi. 1981 Haziranında toplanan Ortaklık Komisyonu’nun, Türkiye’ye 600 milyon ECU’luk kredi ve yardımı içeren 4. Mali protokolü sonuçlandırması bu durumun en önemli göstergesiydi. AT, 1977 yılında imzalanan ve Nisan 1979’da uygulanmaya başlayan 310 milyon ECU’luk 3. Mali protokolü ve 1980 Haziranında ortaklık konseyi toplantısında alınan bir kararla oluşturulan 75 milyon ECU’luk hibeyi içeren özel bir yardım paketi de uygulamaya devam etmişti. Hatta bu çerçevede, Komisyon direktörü Duchetau Kasım 1980’de finanse edilecek projeleri görüşmek üzere Ankara’yı ziyaret etti ve Komisyon 1981 Temmuzunda madencilik sektörüyle ilgili üç projeye ilgili anlaşmalar imzaladı. AT ilk dönemde Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik darboğazı aşmak için ihtiyaç duyduğu mali yardımları sürdürerek askeri yönetimin başarılı olabilmesi için çok önemli bir destek verdi.³⁹ Bu, askeri yönetimin AT tarafından meşru görüldüğü yolundaki inancını kuvvetlendirdi.

³⁶ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, “AT’yle İlişkiler”, C. II., s. 86.

³⁷ *Ibid.*, s. 87.

³⁸ Dağı, “İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut,” s. 128-129.

³⁹ Karluk, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, s. 474.

Fakat özellikle, Milli Güvenlik Konseyince 1981 Haziranında eski siyasal figürlerin siyasi demeçler vermelerini yasaklanması ve askeri yönetimle ilgili eleştirilerin tamamen yasadışı ilan edilmesi Avrupa kamuoyundaki tepkileri arttırdı. Siyasal partilerin faaliyetlerinin durdurulması, Bülent Ecevit'in siyasi faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle tutuklanması, DİSK davasında istenilen idama varan cezalar ve Barış Derneği üyesi çok sayıda entelektüelin yargılanması askeri yönetim hakkındaki görüşleri kötüleştirdi. Türkiye'deki hapisane koşulları, işkence ve kötü muamelenin sürmesi, idam cezalarının uygulanması Avrupa kamuoyundaki 12 Eylül yönetimi karşıtlarını güçlendiren diğer uygulamalardı.⁴⁰ Bu dönemde özellikle Uluslararası Af Örgütü'nün de Türkiye'deki gelişmeleri yakından izleyerek AT ve Avrupa Konseyi nezdinde etkili bir lobi yapması da, askeri yönetim açısından olumsuz bir etken olarak ortaya çıktı.⁴¹

Avrupa'da askeri rejim aleyhine faaliyet yürüten solcu ve Kürt milliyetçisi grupların etkinliklerini arttırmaları, Ermeni ve Rumların lobi faaliyetleri, Yunanistan'ın Türkiye karşıtı kampanyaya öncülük etmesi, Avrupa kamuoyunun Türkiye'deki durum nedeniyle hükümetleri sıkıştırmaları gibi nedenlerle, özellikle sosyalist, komünist ve sosyal demokratların Türkiye-AET ilişkilerinin askıya alınması çabaları hız kazandı. Ayrıca, siyasal partilerin kapatılması nedeniyle Türk parlamenterlerin bu döneme kadar Avrupa'da yürüttükleri askeri yönetim lehine kulis faaliyetlerinin de ortadan kalkması ilişkilerin bozulmasında önemli bir unsur olarak ortaya çıktı.⁴²

İlişkilerin yeni bir biçim aldığı ilk göstergesi Haziran 1981'de imzalanan 4. Mali Protokol nedeniyle Türkiye'ye verilmesi gereken yardım ve kredinin askıya alınmasıydı. 4 Kasım 1981'de AT bütçesi görüşmeleri sırasında verilen bir önerge sonucu Avrupa Parlamentosu tarafından alınan kararlar ilişkilerde yeni bir dönem başladı. Konsey tarafından resmen onaylanmasa da fiilen uygulamaya sokulan bu karar sonucunda Türkiye'ye verilecek yardım ve kredi durduruldu.⁴³ Bu paketin durdurulması, AT'nin ilişkilerde ekonomik kredi ve yardım konusunu bir koz olarak kullanmak istediği ve bu kozu kullanarak Türkiye'deki askeri rejimi demokrasiye geçmek için sıkıştırma amacıyla saklı tuttuğunu gösteriyordu.⁴⁴

⁴⁰ 12 Eylül döneminde Batı kamuoyunda hükümetlerin Türkiye'ye yapılan insan hakları ihlalleri için fazla baskı yapmadığı görüşü hakimdi. Bkz: David Barchard, "Western Silence on Turkey," *Merip Reports*, Vol.14, No:2

⁴¹ İhsan Dağı, "Human Rights and Democratization: Turkish Politics in the European Context", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. I., No:3, (September 2001), s. 55-56.

⁴² Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası*, s. 425.

⁴³ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AT'yle İlişkiler", C. II., s. 88.

⁴⁴ Dağı, "İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut", s. 132.

AT'nin söz konusu yaklaşımının altında sadece Türkiye'deki demokrasiyi yeniden tesis etme amacı olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Nitekim Fransa'nın öncülük ettiği sertlik yanlısı grubun aksine, Türkiye'deki askeri yönetime daha yakın durma yönünde bir politika izleyen Federal Almanya bile durumu kendi çıkarları çerçevesinde kullanmaya çalışacaktır. Federal Almanya Türk Hükümeti'nden serbest dolaşım hakkından vazgeçilmesi için ödümler koparmaya çalışacaktır.

12 Eylül yönetiminin artan baskılardan duyduğu rahatsızlık, yıl sonunda demokrasi takviminin açıklanması ve yeni anayasa hazırlıklarının başladığı konusunda AT'yi ikna etme çabaları içine girmesiyle kendini belli etti. Nitekim 1982 Ocağında Avrupa Komisyonu'nu ziyaret eden Dışişleri Bakanı İlder Türkmen bu gelişmeleri öne sürerek 4. Mali protokol çerçevesinde sağlanacak kredi ve yardımların serbest bırakılmasını talep etti. AT bu konudaki kararlılığını sürdürerek Türkiye'nin isteğini reddetmekle kalmadı, bunun da ötesine geçerek Türkiye'deki sendikacıların yargılanmalarını gerekçe göstererek Türkiye-AT karma parlamenter komitesinin çalışmalarını da askıya aldı.⁴⁵ AT Konseyi başlangıçta Parlamento ve Komisyonun aksine ilişkileri koparmaktan yana değil gibi gözükmekteydi. Fakat Leo Tindemans tarafından hazırlanan ve Parlamento ile Komisyonun eleştirilerini paylaşan raporun benimsenmesinin ardından Konsey de görüşünü değiştirerek 1982 Martında ortaklığı süresiz olarak askıya aldı.⁴⁶

12 Eylül yönetimi bu olumsuz tavra rağmen, AT ile ilişkileri sürekli olarak canlandırmaya çalıştı. Bunun temel nedenleri; Türkiye'nin ekonomik olarak Avrupa'ya duyduğu ihtiyaç ve ordunun Türkiye'nin batı dünyası içinde yer almaya dayanan geleneksel dış politika çizgisini izlemekteki kararlılığıydı.

1982 yılı boyunca ilişkilerdeki kopukluk devam etti. Bu dönemde Belçika Dışişleri Bakanı Tindemans ve Federal Almanya Dışişleri Bakanı Genscher'in yaptıkları ziyaretlere rağmen ilişkilerde ciddi bir gelişme olmadı. AET Bakanlar Konseyi Dönem Başkanı görevini de yürüten Leo Tindemans'la yaptığı görüşmede Evren, askeri yönetimin AT ile ilişkileri normalleştirme isteğini çok açık bir biçimde dile getirdi. Evren, görüşmede Türkiye'deki "aşırı sağ ve sol" unsurların AET üyeliğine karşı çıktığını hatırlatarak, Avrupa kuruluşlarının Türkiye'ye karşı tutumlarının bunların "ekmeğine yağ süreceğini" ifade etti.⁴⁷ Evren dolaylı bir biçimde, AT karşıtı radikal görüşleri bertaraf ederek, Türkiye'nin AT ile entegrasyonunu sağlayacak

⁴⁵ *Ibid.*, s. 132-133.

⁴⁶ Çalış, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri*, s. 248.

⁴⁷ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, C. III, s. 106-114.

iktidarın kendi yönetimleri olduğunu belirtmekteydi. Fakat Türkiye'nin yeni anayasanın kabulü, demokrasiye geçiş hazırlıklarının yapılması gibi gelişmeleri öne sürerek ilişkilerin normalleştirilmesi yolundaki istekleri yine kabul görmedi.

AT aldığı bazı diğer kararlarla da Türk ekonomisini olumsuz etkiledi. 1982 yılı içinde alınan kararlarla Türkiye'nin ihraç ettiği tekstil ürünlerine yeni kısıtlamalar getirildi. Bu uygulamanın temel nedeni AT ülkelerinde tekstil sektörünün içinde bulunduğu krizdi.⁴⁸ Görüldüğü gibi AT Türkiye'deki mevcut durumu ve askeri yönetimin meşruiyet sorununu kendi çıkarları çerçevesinde kullanmaya dayalı bir politikayı benimsemiştir.

AT'nin bu tavrı 1983 yılında da sürdü. Siyasal partilerin kurulması ve seçim tarihinin belirlenmesi gibi gelişmelere rağmen, AET getirilen 'kontrol-lü demokrasinin' yetersizliğini dile getirerek, sivil yönetime geçiş çabalarını yeterli görmedi. Nitekim Avrupa Parlamentosu 13 Ekim 1983 tarihinde aldığı kararda Türkiye'de Kasım ayında yapılacak seçimlerin anti-demokratik ve kabul edilemez olduğunu belirtti.⁴⁹ Türkiye'de sivil yönetime geçilmesinden sonra da Özal hükümetinin çabalarına rağmen Türkiye'nin anti-demokratik bir rejime sahip olduğu gerekçesiyle ilişkilerin normalleşmesi uzun bir süre aldı.⁵⁰

Askeri Yönetim ve Türkiye Avrupa Konseyi İlişkileri

Askeri yönetim Türkiye'nin Strasbourg'da bulunan Avrupa Konseyi nezdindeki daimi temsilciliğinin önerisini uygun bularak darbenin hemen akabinde Avrupa Konseyi Genel Sekreterliği'ne başvurarak, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 15. maddesinin işletilmesini talep etmişti.⁵¹ Bu maddeye göre, "savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde her Yüksek Sözleşmeciler Taraf, ancak durumun gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla bu Sözleşmede öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilme" hakkına sahipti.⁵²

⁴⁸ Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AT'yle İlişkiler", C. II., s. 88.

⁴⁹ Birand, **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası**, s. 435.

⁵⁰ 1983 sonrası gelişmeler için bkz: İhsan Dağı, "Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: The Özal Years, 1983-87", **Middle Eastern Studies**, Vol. 37., No:1, (January 2001), s. 17-40.

⁵¹ Semih Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1989, s. 111.

⁵² **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi**, [http://www.echr.coe.int/Documents/ Convention_ENG.pdf](http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf)

Avrupa Konseyi'nin ilk tepkisi darbe sabahı AKPM Başkanı Hans J. de Koster'in yayınladığı bir basın bildirisıyla geldi. Koster, Avrupa Konseyi'nin dayandığı temel ilkeleri hatırlatmasına rağmen, Türkiye'deki darbe öncesi süreçten de bahsettiği açıklamasında üstü kapalı bir biçimde darbenin olumsuz şartlar nedeniyle gerçekleşmesi yüzünden beklenen bir gelişme olduğunu ifade etti. Askerlerin demokrasiye dönüş hususundaki kararlılıklarını kanıtlamalarının beklenmesi gerektiğini, bu noktada da yeni seçimler için tarih belirlenmesinin en iyi gösterge olacağını belirtti. Koster ayrıca, kişilerin siyasi nedenlerle tutuklanmamaları gerektiğini ve AKPM'nin 24 Eylül'de yapılacak toplantılarına katılacak Türk parlamenterlerin güvenliklerinin ve katılımlarının sağlanmasının önemini altını çizdi.⁵³

Milli Güvenlik Konseyi, AKPM'nin Türk üyelerinin tutuklanmamış olanlarının toplantılara katılmasına izin vermiş, bu çerçevede Türk grubunun 12 üyesinden 4'ü, Turan Güneş (CHP), Besim Üstünel (CHP), Cevdet Akçalı (AP) ve Metin Toker (kontenjan senatörü) Strasbourg'a gelmişlerdi.⁵⁴ Söz konusu parlamenterlerin katılımı hem Avrupa Konseyi'nde darbeye bakışın yumuşamasında etkili oldu, hem de adı geçen üyeler temalarında askeri darbenin zorunlu olduğunu dile getirerek, askeri yönetimin elini sağlamlaştırdılar.⁵⁵ Söz konusu Türk parlamenterlerin de katılımıyla AKPM'de 24 Eylül'de başlayan görüşmelerde askeri yönetimin bu konuda doğrudan bir isteği olmamasına rağmen, Türk parlamenterler özellikle AKPM üyesi sosyalist ve komünist bazı parlamenterler tarafından çok şiddetle eleştirilmelerine karşın darbe lehine görüş bildirdiler. Siyasi İşler Komisyonu, 25 Eylül'de Avusturyalı liberal parlamenter Ludwig Steiner'ı Türkiye raportörü olarak seçti.⁵⁶

Steiner tarafından hazırlanan rapor Siyasi İşler Komisyonu'nun 29 Eylül toplantısında AKPM Genel Kurulu'na sunulmak üzere kabul edildi. Bu rapor 1 Ekim 1980'de toplanan Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi (AKPM)'de sertleştirilmesi ya da yumuşatılması yönündeki değişiklik önerilerine rağmen 904 sayılı tavsiye kararı⁵⁷ olarak aynen kabul edildi. Görüşme-

⁵³ Kaan Esener, *Avrupa Konseyi ve Türkiye (1980-1986)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 15-16.

⁵⁴ Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, C. II, s. 90.

⁵⁵ Buna mukabil, askeri darbe karşıtı özellikle solcu ve Kürt gruplardan oluşan Türkiye yurttaşları Avrupa Konseyi civarında protesto gösterileri düzenlediler. Söz konusu gruplar Avrupa Konseyi'nin çeşitli platformlarında temaslarda bulunarak askeri yönetim karşıtı bir karar alınması için çaba gösterdiler. Günver, *Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi*, s. 117-118.

⁵⁶ Birand, *Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası*, s. 415.

⁵⁷ Council of Europe-Parliamentary Assembly, Report on the Situation in Turkey, Recommendation 904.
<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta80/EREC904.htm#1>

lerde Türkiye'deki askeri darbeye yönelik en sert eleştiriler Yunan, İspanyol ve Portekizli parlamenterlerden geldi. Siyasal gruplara bakıldığında da sert eleştirilerin sosyalist ve komünistlerden geldiği, buna mukabil muhafazakâr ve liberal üyelerin daha yumuşak bir tavır aldığı görülmektedir.⁵⁸ Türk-Yunan ilişkilerinin durumu göz önüne alındığında, Yunan parlamenterlerden gelen eleştiriler doğal görünmektedir. İspanyol ve Portekizli parlamenterlerin sert eleştirilerinin temel sebebi, bu iki ülkede de çok yakın bir tarihte askeri yönetimden sivil demokrasiye geçilmiş olmasının getirdiği hassasiyettir.

904 sayılı kararda, Türk demokrasisinin 12 Eylül öncesinde derin bir kriz geçirmekte olduğu tespitinde bulunulmakta ve TSK'nın demokrasiye en kısa sürede geçileceği yönündeki açıklamalarından memnuniyet duyulduğu belirtilmekteydi. Fakat Parlamento, darbe nedeniyle siyasal partilerin faaliyetlerinin yasaklanması, parlamentonun feshi ile sendikalara getirilen kısıtlamaların Avrupa Konseyi Statüsü ile bağdaşmadığını ve askeri darbelerin Avrupa Konseyi'nin dayandığı temel ilkelere aykırı olduğunu belirterek, Bakanlar Konseyi'ne Türkiye'deki durumu yakından izleyerek askeri yönetime Konsey statüsüne uyması konusunu hatırlatmasını da istemekteydi. Ayrıca 1 Ekim'de kabul edilen 392 sayılı yönergeyle⁵⁹ Türk parlamenterlerin görev sürelerinin Türkiye'de bu arada demokratik seçimler yapılmaması halinde 11 Mayıs 1981 tarihine kadar devam ettiği belirtilmekte ve çalışmalarına katılmalarının askeri yönetim tarafından engellenmesinin önlenmesi de istenmekteydi. Siyasi İşler Komisyonu Türkiye'deki gelişmeleri yakından izlemekle görevlendirildi ve konunun Ocak 1981'de yapılacak oturumda tekrar ele alınması kararlaştırıldı.

Görüldüğü gibi 904 sayılı kararlar AKPM hayli yumuşak tavır almış, hatta 12 Eylül öncesindeki duruma atıf yaparak üstü kapalı bir biçimde darbenin "sebepsiz" olmadığını kabul etmiştir. AKPM Türkiye'deki gelişmeler için "bekle-gör" politikası izlemeyi kararlaştırmış, askeri yönetime açık bir biçimde kısa süreli de olsa kredi açmıştır.⁶⁰

Türkiye'deki gelişmeler Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi'nin de gündemine gelecekti. 16 Ekim'de yapılan toplantıya katılan Dışişleri Bakanı İltiz Türkmen, yaptığı konuşmada Türkiye'deki gelişmelerin orduyu müda-

⁵⁸ Esener, **Avrupa Konseyi ve Türkiye**, s. 21-22.

⁵⁹ Council of Europe-Parliamentary Assembly, on the members of the Turkish delegation to the Parliamentary Assembly, Order 392. [http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/ Documents/AdoptedText/ta80/EDIR392.htm](http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta80/EDIR392.htm)

⁶⁰ Steiner tarafından hazırlanan rapor ve bu çerçevede alınan AKPM kararı 12 Eylül yönetimi tarafından hayli olumlu karşılandı. Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, C. I., s. 90.

hale etmek zorunda bıraktığını dile getirerek, hükümetinin mümkün olan en kısa zamanda parlamenter demokrasiyi tesis etme yönünde kararlı olduğunu belirtti ve hukukun üstünlüğü ile insan hakları ve özgürlüklerine saygı ilkelelerine tam anlamıyla uyacağını da sözlerine ekledi. Türkmen askeri yönetimin Türkiye'nin Atatürk'ten beri devam eden geleneksel dış politika çizgisini sürdüreceğini, bu çerçevede AT ve Avrupa Konseyi ile de ilişkilerini geliştirmek istediğinin altını da çizdi. Ankara Antlaşması çerçevesinde Türkiye'nin AET'ye tam üyeliğinin gerçekleştirilmesinin de hükümetinin temel hedeflerinden biri olduğunu özellikle vurguladı. Dışişleri Bakanı, Hükümeti'nin Türkiye'deki gelişmelerle ilgili olarak Konseyi bilgilendireceğini özellikle belirtmekteydi.⁶¹ Toplantının son bölümünde söz alan İsveç Dışişleri Bakanı Ola Ullsten demokratik bir parlamentoya sahip olmayan bir ülkenin Avrupa Konseyi'nde yeri olamayacağını dile getirerek, demokratik kurumların yeniden tesisinin Türkiye'nin Konsey'de bir üye olarak yer almasının ön koşulu olması gerektiğini ileri sürdü. Bu çerçevede, ilan edilecek nihai bildirinin Türkiye ile kısmında daha kararlı bir ifadenin yer almasını önerdi. Öneri üye ülkelerin çoğunluğu tarafından reddedildi ve Parlamenter Meclisi'nin yukarıda belirtilen 904 sayılı kararına atıf yapan taslak metindeki ılımlı ifade benimsendi.⁶² Bakanlar Konseyi 904 sayılı kararına karşılık Parlamenter Meclisi'ne gönderdiği 12 Kasım tarihli cevabında Türk Dışişleri Bakanı'nın açıklamalarına atıf yapılarak, Türk hükümetinin en kısa zamanda parlamenter demokrasiyi yeniden tesis etmesinin ümit edildiği ve Türkiye'deki gelişmelerin Parlamenter Meclis ile yakın temas halinde izlenmesine devam edileceği belirtildi.⁶³

Bu bildiriyle Bakanlar Konseyi Türkiye'deki durumla ilgili en ayrıntılı tepkisini vermiş oldu. Bundan sonra 1981-1983 döneminde gerçekleştirilen altı toplantıda Türkiye konusu çok sınırlı bir biçimde yer aldı. Söz konusu toplantılardan sonra yayınlanan bildirilerde Türk Dışişleri Bakanı'nın ülkesinde demokrasiye dönüş konusundaki gelişmelerle ilgili bilgi verdiği ifadesi sıklıkla yer aldı. Sonuç bildirilerinde Bakanlar Komitesi'nin Türkiye'den konsey üyeliği ve AİHS'den kaynaklanan yükümlülükleri çerçevesinde hareket etmesini beklediği belirtilmekteydi. Bakanlar Komitesi'nin yumuşak

⁶¹ Council Of Europe, Committee of Ministers Minutes of 67th Session of the Committee Ministers, 16 October 1980, Strasbourg, s. 39-43.

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1724434&SecMode=1&DocId=1670350&Usage=2>

⁶² Council Of Europe, Committee of Ministers Minutes of 67th Session of the Committee Ministers, 16 October 1980, Strasbourg, s. 52-54.

<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=1724434&SecMode=1&DocId=1670350&Usage=2>

⁶³ Kaan Esener, *Avrupa Konseyi ve Türkiye*, s. 51.

tutumu 1982'de AKPM'nin tavsiye kararlarını yanıtlamaktan kaçınmaya kadar varacak, bu tarihten sonra Parlamenter Meclisi de Bakanlar Komitesi'nin ilgisizliği üzerine Türkiye'deki durum konusunda tavsiye kararı almaktan da vazgeçecektir.⁶⁴

Bunun temel nedeni, hükümetlerin temsil edildiği Bakanlar Konseyi'nin jeopolitik kaygılar çerçevesinde hareket ederek, değişen uluslararası konjonktürde askeri yönetimi destekleyen ve Türkiye'nin stabilizasyonunu demokrasinin önünde gören bir yaklaşıma sahip olmasıdır. Bu çerçevede Avrupa Hükümetleri ABD'nin Türkiye politikasıyla uyum içinde olmayı tercih etmişlerdir.

Avrupa Konseyi'nin Türkiye'deki askeri yönetime yumuşak bakışı hatta üstü kapalı da olsa destekleyen tutumu 1981 yılı başlarında da devam etti. Türkiye raportörü Steiner 5-8 Ocak tarihleri arasında bir Türkiye ziyareti gerçekleştirdi. Ziyaretinde kendisine geziye sağlık koşulları nedeniyle katılmayan Siyasi İşler Komisyonu Başkanı Urwin'i temsilen Yanez-Barnuevo eşlik etti. Steiner ziyaretinde Başbakan Ulusu, TBMM eski Başkanı Karakaş ve Senato eski Başkanı Çağlanyangil, Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel, CHP eski Genel Başkanı Ecevit ve CGP Genel Başkanı Feyzioğlu gibi isimlerle görüştü. Ayrıca Ankara ve İstanbul gazeteciler cemiyetlerindeki toplantılara katıldı.⁶⁵

Steiner tarafından hazırlanan rapor⁶⁶, genel olarak askeri yönetimin beklentilerini karşılayan ve Avrupa Konseyi'nin 904 sayılı karar çerçevesinde belirlediği "bekle-gör" politikasını yansıtan bir çerçeveye oturmaktaydı. Raporda 12 Eylül öncesi gelişmelere ayrıntılı bir şekilde yer verilmesi ve Türkiye'de gerçekleştirilen temaslar sonucu alınan izlenimlerin 12 Eylül yönetimi tarafından darbe gerekçeleri olarak sunulan olgularla paralellik gösterdiğinin vurgulanması; darbenin raportör tarafından üstü kapalı da olsa "meşru ya da kaçınılmaz" olarak görüldüğünü göstermekteydi. Bu bağlamda Avrupa başkentlerinin büyük çoğunluğunca benimsenen Türkiye politikasıyla da uyumluymuştu. Raporda askerlerin parlamenter demokrasiye dönüş konusunda kararlı olduklarını tekrarladıkları, fakat bir takvim belirlenmediği de belirtilmekteydi. Steiner, önce terörizmin sona erdirileceği sonrasında demokrasiye döneceğinin ifade edildiğini, terörizmin önlenmesinin kamuoyunun askeri yönetime verdiği geniş desteğin temel nedeni olduğu da belirt-

⁶⁴ **Ibid.**, s. 51-52.

⁶⁵ **Ibid.**, s. 26.

⁶⁶ Council of Europe Parliamentary Assembly, Report on the Situation in Turkey, Doc.4657, 32nd Ordinary Session, Third Part, 26-30 January 1981, Working Papers, Vol. VII., Strasbourg, 1981'den aktaran Esener, **Avrupa Konseyi ve Türkiye**, s. 27-29.

mektedir. Raporu işkence iddialarının askeri yönetim tarafından gerekli şekilde soruşturulduğu sonucuna varıldığı da dile getirilmektedir.

Rapor, Paris'te Siyasi İşler Komisyonu'nun 13 Ocak 1981'deki toplantısında oybirliğiyle kabul edildi. Komisyondaki görüşmeler sırasında iki sosyalist parlamenter Yunan Lady (Amalia) Flemming ve Belçikalı Claude Dejardin rapora yönelik sert eleştirilerde bulundular. Dejardin tarafından verilen ve aşağıda zikredilecek olan Steiner tarafından rapora ek olarak hazırlanan 395 sayılı direktifte tadilat yapılarak Bakanlar Komitesi'ne Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden çıkarılması yönündeki önergesi ise kabul edilmedi.⁶⁷

Raporun, Parlamenter Meclisi'nde görüşülmesinin öncesinde, Türk parlamenterler grubu üyeleri Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Orgeneral Haydar Saltık tarafından görüşmeye davet edildiler. Saltık toplantıya katılan üyelere Strasbourg'a görevle son defa gönderildiklerini tebliğ etti ve siyasi hayatlarının bittiğini bildirdi. Toplantıya katılan ve kontenjan senatörü olan Metin Toker ise siyasi parti üyesi olmadığı için bunun dışında tutuldu.⁶⁸

Rapor AKPM'nin 28 ve 29 Ocak'taki 24. ve 26. oturumlarında tartışıldı. Oturumlara katılan Türk parlamenterler Konsey'in yukarıda belirtilen kararı nedeniyle hayli kırgın olsalar da, Türk diplomatlarla ortak hareket ederek Türkiye'ye yönelik sert bir karar çıkmaması için yoğun çaba gösterdiler. Türk heyetinden Cevdet Akçalı, Oral Karaosmanoğlu, Halit Evliya, Şaban Karataş, Besim Üstünel, Metin Toker ve birkaç gün önce Konsey kararına tepki olarak Siyasi İşler Komitesi'nden istifa etmesine rağmen, Turan Güneş söz alarak özellikle sosyalist ve komünist parlamenterlerin 12 Eylül'e yönelik ağır eleştirilerine cevap verdiler. Türk parlamenterler Türkiye'de demokrasiye döneceğini ordunun Portekiz, İspanya ya da Yunanistan da olduğu gibi bir diktatörlük kurmak gibi bir amacı olmadığını vurguladılar.⁶⁹

AKPM'deki tartışmalar sonucunda rapor ve Steiner tarafından rapora ek olarak sunulan 395 numaralı direktif 29 Ocak'ta kabul edildi. 395 sayılı direktif⁷⁰ le askeri yönetime sivil demokrasiye en kısa sürede dönülmesi gerektiği bunun Avrupa Konseyi üyeliğinin sürmesi açısından bir zorunluluk olduğu bildirilmektedir. Askeri yönetimin sivil demokrasiye döneceği yö-

⁶⁷ Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, s. 129.

⁶⁸ **Ibid.**, s. 131.

⁶⁹ **Ibid.**, s. 134-136.

⁷⁰ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Situation in Turkey, Order 395 <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=13601&lang=en>
Erişim Tarihi:

nündeki açıklamalarının dikkate alındığı fakat Türkiye'deki yaygın tutuklamaların, Başbakan Ulusu'nun 6 Aralık'taki sorumluların cezalandırılacağı beyanına rağmen işkencenin sürdüğü, basın ve edebi faaliyetlerin fiilen sansürlendiği, idam cezalarının uygulanmasının insan haklarına uyulmadığı yönünde derin bir endişe uyandırdığı bildirilmekteydi. Türkiye'ye demokratik yönetime en kısa bir zamanda geçilmemesi halinde Avrupa Konseyi üyeliğinin tehlikeye gireceği üstü kapalı bir biçimde söylenmekteydi. Konsey Siyasi İşler Komitesi ve Genel Sekreteri vasıtasıyla Türkiye'deki gelişmeleri ve uygulamaları yakından izlemeye devam edecekti. Konu Konsey'in Mayıs ayında yapılacak 33. Dönem çalışmalarında tekrar ele alınacaktı.

Karardan da görüldüğü gibi Avrupa Konseyi Türkiye politikasını sürdürmeye devam etmekteydi. Türkiye'nin Konsey üyeliğinin askıya alınması bir kez daha gerçekleşmemiş, Konsey 12 Eylül yönetimine açtığı krediyi sürdürmeye devam etmiştir. Bu görece olumlu hava Şubat 1981'de Delegation Komitesi başkan yardımcılığının vekâleten de olsa Türkiye'ye verilmesinde de kendini gösterdi. Komite başkanlığına getirilen Semih Günver'e göre, demokrasinin askıda olduğu bir sırada her şeye rağmen kendisine başkanlık yaptırılması Türkiye'nin Bakanlar Komitesi'ndeki itibarının yerinde olduğunun bir delili idi.⁷¹

904 sayılı direktif çerçevesinde AKPM Başkanı Hans J. De Koster 12-15 Nisan tarihlerinde Türkiye'ye bir ziyareti gerçekleştirdi. Koster ziyareti sırasında başta Konsey Başkanı Evren olmak üzere başbakan Ulusu, dışişleri bakanı Türkmen gibi önemli isimlerle görüşmeler yaptı.⁷² Ecevit ve Demirel'le görüşen Koster Türkiye'den olumlu izlenimlerle ayrıldı. Nitekim hazırladığı rapor hayli olumlu ve iyimser bir anlayışla kaleme alındı.

Koster tarafından hazırlanan rapora, genel olarak askeri yönetimin sivil demokrasiye dönüş yönündeki açıklamalarının inandırıcı olduğu ve Türkiye'nin Konsey üyeliğinden çıkarılmasının gerekli olmadığı fikri hâkimdi. Rapor, Genel Kurul'un 13-14 Mayıs tarihlerinde yapılan oturumlarında görüşüldü ve rapor doğrultusunda 397 sayılı direktif⁷³ benimsendi. Direktifte, sivil demokrasiye en kısa zamanda dönüleceğine yönelik umut beslendiği belirtilmekteydi. Direktif, Türkiye'deki durumun normalleşmesinin AİHS'nin 15. maddesinin askıya alınması nedeniyle kısıtlanan hak ve özgürlüklerin yeniden tesisine neden olacağı yönündeki ümidi ve işkence ile kötü muameleyle adil yargılanmanın önündeki engellere yönelik endişeyi içer-

⁷¹ Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, s. 137.

⁷² Evren-Koster'in görüşmesi için bkz: Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, C. II., s. 284-289.

⁷³ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Situation in Turkey Order 397, 33th Ordinary Session, First Part, 11-15.05.1981, Texts Adopted by the Assembly, Strasbourg, 1981'den aktaran Esener, **Avrupa Konseyi ve Türkiye**, s. 33.

mekteydi. Direktifle, Siyasi İşler Komisyonu ve Hukuk İşleri Komisyonuna Türkiye'deki durumu yakından izleme görevi de verildi.

Parlamente Meclisi'nin bu toplantılarda aldığı bir diğer önemli karar da benimsenen 398 sayılı⁷⁴ Direktifte kendisini gösterdi. Söz konusu Direktifle daha önce faaliyetlerine devam etmesine izin verilen Türk parlamenterler grubunun yetki belgelerinin yenilenmemesi ve Türkiye'de yeniden parlamenter seçimler yapılana kadar Türk grubunun temsil edilmemesine karar verildi. Bu durum aslında askeri yönetimin beklentileriyle de uyumluydu. Nisan ayında Ankara'da yapılan istişarelerde Bakan Türkmen de dâhil olmak üzere dışişleri bürokrasisinin aksi görüşüne rağmen, Haydar Saltık TBMM'nin kapatılması nedeniyle parlamenter sıfatını kaybetmiş milletvekillerinin AKPM'ye gönderilmesinin uygun olmadığını düşünmekteydi. İstişareler sonucunda, askeri yönetim parlamenterlerin isimlerini bildiren bir listenin gönderilmesi ve Türk parlamenterlerin görev sürelerinin uzatılıp uzatılmaması yönünde bir karar alma sorumluluğunun AKPM'ye bırakılması yönünde bir karar aldı.⁷⁵ Böylece diplomatik bir esneklik yaratılarak askeri yönetimin Türkiye'nin Avrupa Konseyi ile ilişkilerini bozan ya da kötüleştiren taraf olmaması sağlanacaktı. Sonuçta, Türkiye tarafından anlayışla karşılanan bu gelişme sonucunda, Türkiye Konsey'in sadece Bakanlar Komitesi çalışmalarına katılacağını bildirdi. Buna paralel olarak, Bakanlar Komitesi'ne başkanlık etme sırası gelen Türkiye Kasım 1981'de bu hakkından vazgeçtiğini de açıkladı.⁷⁶

Görüldüğü gibi, Türkiye Avrupa Konseyi'nde aleyhine oluşmaya başlayan havayı sezinleyerek Konsey ile ilişkilerini fazla germeme yolunu seçmişti. Fakat askeri yönetim kendisini savunacak bir lobinin elinden kaçmasına neden olacaktı. Nitekim 1981 yazından itibaren Türkiye'deki gelişmeler, Avrupa Konseyi'nin Türkiye politikasında belirgin bir değişime neden olacak ve 1981 sonbaharından itibaren askeri yönetime karşı çok daha sert bir hava oluşmaya başlayacaktır. Avrupa Konseyi'nin "bekle-gör" politikası yeni bir aşamaya girecekti. Avrupa Konseyi'ndeki değişen havanın ilk göstergelerinden biri de, Türk temsilcilerin 12-13 Haziran'da Yunanistan'da yapılan Avrupa Konseyi Yerel ve Bölgesel İdareler Konferansı'ndan seçimle gelmedikleri gerekçesiyle dışlanmaları oldu.⁷⁷

⁷⁴ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Term of the Office of the Turkish Parliamentary Delegation Order 398, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13604&lang=en>

⁷⁵ Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, s. 146.

⁷⁶ Soysal, "Avrupa Konseyi ve Türkiye", s. 466.

⁷⁷ Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, s. 171.

Ancak 1980 yılının sonundan itibaren Avrupa Konseyi tarafından Türkiye'ye inceleme heyetleri gönderilmesi ilişkilerin ciddi bir krize gidişinin yolunu açtı.⁷⁸ Heyetlerin hemen hemen her AKPM toplantısından önce gönderilmesi, Avrupa Konseyi'nin demokrasi ve insan hakları konusunda Türkiye'ye baskı uygulama politikasının bir parçası olduğunu göstermekteydi.⁷⁹ Bu heyetlerin çalışmaları, anti-demokratik uygulamaların yaygınlaşması ve askeri yönetimin demokrasiye geçiş konusunda ciddi bir atmaması nedeniyle Türkiye'ye karşı artan eleştiriler 1981 yılının ikinci yarısından itibaren ilişkilerde gerginliğin artmasına neden oldu. Böylece, AET ile ilişkiler kısmında belirtildiği gibi, 1981 yılının ortalarından itibaren Türkiye'deki gelişmeler Avrupa kamuoyundaki Türkiye'ye ilişkin olumlu havayı dağıttı ve bu bağlamda yürütülen "bekle-gör" politikasının değişmeye başlamasına neden oldu.

12 Eylül yönetimi bu olumsuz havayı dağıtmak ve sivil demokrasiye döneceği yönünde içte ve dışta oluşan kuşku ve daşabilme için Kurucu Meclis'in çalışmalarına 1981 Ekiminde başlayacağına ilan ettiyse de, bu adım da olumsuz havayı tamamen dağıtmaya yetmedi. Avrupa Konseyi üyeleri eleştirilerini Kurucu Meclis'in oluşturma şekline yöneltmekte gecikmeyecekti.⁸⁰ Bu konjonktürde Steiner tarafından hazırlanan rapor 5 Ekimde görüşüldü ve 757 sayılı karar/yönerge⁸¹ kabul edildi.

Söz konusu karar aslında daha önceki kararlarla büyük paralellikler taşımaktaydı. Demokrasiye en kısa sürede dönülmesi ve insan hakları ve temel özgürlükler ile hukukun üstünlüğü ilkelerine saygı gösterilmesi yönündeki çağrılar yenilendi. Fakat bu kararda Türkiye'nin Konsey üyeliğinin devam ettirilip ettirilmemesi hususundaki kararın Ocak 1982'de yapılacak AKPM toplantılarında ele alınacağı da bildirilmekteydi. İlk defa Türkiye'nin konsey üyeliği bu derecede sorgulanmaktaydı.

Bu durum 12 Eylül yönetiminin sert tepkisiyle karşılaştı. Dışişleri Bakanı Türkmen söz konusu kararın alınmasından sonra yaptığı bir basın toplantısında, Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nin içişlerine müdahale etmesine asla izin vermeyeceğini söyledi. Bu durum Konsey'de Türkiye'nin üyelikten çekilebileceği yönünde bir izlenim oluşmasına neden oldu.⁸² 12 Eylül yöne-

⁷⁸ Mackenzie, *Turkey in Transition*, s. 22.

⁷⁹ İhsan D. Dağı, "Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No:2, (April 1996), s. 132.

⁸⁰ Günver, *Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi*, s. 188-193.

⁸¹ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Situation in Turkey, Resolution 757, 33th Ordinary Session, Second Part, 30.09-8.10.1981, Texts Adopted by the Assembly, Strasbourg, 1981'den aktaran Esener, *Avrupa Konseyi ve Türkiye*, s. 35.

⁸² Günver, *Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi*, s. 195.

timinin ilişkileri daha da soğutan icraatı da işte bu sırada gerçekleşti. 16 Ekim'de Milli Güvenlik Konseyi tarafından yayınlanan 2533 sayılı kanunla siyasal partiler kapatıldı.⁸³ Birkaç gün sonra Bülent Ecevit'in ifadeye çağrılması ve kısa bir süre sonra da askeri mahkeme kararıyla tutuklanması durumu daha da kötüleştirdi. 12 Eylül yönetimi bu ilk aşamada geri adım atmak yerine, soğuyan ilişkileri daha da soğutacak bir adım atarak Türkiye'ye incelemeler yapmak üzere gelecek Avrupa Konseyi heyetinin ziyaretinin ertelenmesini istedi. Konsey erteleme talebini hoş karşılamadı fakat yeni bir tarih verilmesi hususunda ısrarcı oldu. Heyetin ziyaretinin engellenmesinin, Ocak ayı sonunda gerçekleştirilecek ve Türkiye'nin üyelik durumunun görüşüleceği AKPM toplantılarında olumsuz bir karar çıkmasında etkili olacağı Ankara'ya çeşitli diplomatik kanallarla iletildi. Konsey'in ısrarcı tutumu ve baskısı sonuç verecek ve heyetin Ocak 1982'de ziyaretini gerçekleştirilmesi Ankara tarafından Aralık ayı başlarında kabul edilecekti. 12 Eylül yönetimi sert bir çıkıştan çok kısa bir süre sonra geri adım atmak zorunda kalacaktı.⁸⁴

Ankara'nın Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden çıkartılma riski nedeniyle olumlu bir adım atma yönündeki politikası 31 Aralık 1981'de Kenan Evren'in sivil demokrasiye geçiş takvimini açıklamasıyla da kendini gösterecektir. 1982 sonbaharında yeni anayasa oylamaya sokulacak, 1983 sonbaharında ise sivil yönetime geçişi sağlayacak seçimler yapılacaktı. Avrupa Konseyi'nin ziyaretinin hemen öncesinde, Türkiye üzerindeki baskıyı azaltma ve zaman kazanma yönünde atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir.

Avrupa Konseyi'nin Siyasi İşler ve İnsan Hakları komisyonlarından üyelerin oluşturduğu heyet, Türkiye'yi 7-14 Ocak 1982 tarihleri arasında ziyaret etti ve Kenan Evren de dâhil olmak üzere çok sayıda kişiyle Ankara ve İstanbul'da görüşmeler yaptı. Görüşmelerin ardından Steiner tarafından bir rapor hazırlandı. Rapor yine önceki raporlarla paralellik gösteren bir biçimde ılımlı olmasına rağmen, 12 Eylül yönetimi aleyhine dönen hava nedeniyle görüşmeler sırasında karar haline getirilmeden değişiklik önerileriyle sertleştirildi. Nitekim 28 Ocak'ta yapılan AKPM toplantısında önceki kararlarla karşılaştırıldığında en sert karar kabul edilecektir. AKPM'nin 765 sayılı kararında⁸⁵ öncelikle son gelişmeler özetlenmekte, sonrasında ise Türkiye'nin AİHS'nin 3. (işkence ve kötü muamele) ve 7. maddelerini (suçun ve cezanın geriye yürütülemeyeceği) ihlal ettiği belirtilmekte; siyasal partilerin kapatıldığı, sendikal hakların çöğnendiği, düşünce özgürlüğünün çöğnendiği gibi hususlara değinilmekteydi. Kararda, siyasal tutukluların serbest bırakıl-

⁸³ Sözkonusu karar için bkz. Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, C. II., s. 418.

⁸⁴ Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, s. 216.

⁸⁵ Council of Europe, Parliamentary Assembly, Order 765, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=16176&lang=en>

maları, sendikal faaliyetlerle ilgili özgürlüklerin iadesi gibi istekler de yer almaktaydı. Kararda, yapılacak yeni anayasanın Avrupa Konseyi Statüsü ve AİHS'ye uygun olması ve referandum öncesinde serbestçe tartışılması da talep edilmekteydi. İşkence ve kötü muamelenin önlenmesi için etkili tedbirler alınması ve bir uluslararası Kızılhaç heyetinin cezaevlerinde araştırmalar yapmasının sağlanması da istekler arasındaydı. Kararın en önemli kısmı ise; üye hükümetlere AİHS'nin 24. maddesi çerçevesinde Türkiye'nin aleyhine Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na başvurmasının telkin edilmesi idi.

Değişen havanın somut göstergesi, 28 Ocak 1982'de AKPM'de Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden çıkarılması yolunda bir tavsiye kararının oylanması oldu. Oylamada bu karar tasarısı 38 olumlu oya karşı 75 oyla reddedilmesine rağmen, bu tasarının gündeme gelmesi dahi Konsey'de Türkiye karşıtı güçlerin ne kadar etkinlik kazandığını göstermekteydi.⁸⁶

Öncekilerden çok daha sert bir karar alınacağını tahmin etmekte olan askeri yönetim karara tepki vermekte gecikmedi. 29 Ocak'ta Çankaya'da Konsey üyeleri, Dışişleri Bakanı ve orgeneraller Necdet Üruğ ve Necdet Öztoran'un katılımıyla bir toplantı yapılarak, 31 Ocak'ta Evren tarafından TRT'de okunulan metne son şekli verildi. Tamamen Avrupa Konseyi'ne ayrılan konuşmasında Evren, askeri yönetimin Konsey ile ilişkilerini sürdürmekteki kararlılığının altını bir kez daha çizdi. Fakat Avrupa Konseyi'nin kararlarının, Türkiye'ye gelen heyetlerin faaliyetlerinin, üyelerin demeçlerinin Türkiye'nin içişlerine karışma noktasına geldiğini, bunun kabul edilemez olduğunu belirtti. AKPM çalışmalarının Türkiye için bir gündem maddesi olamayacağı, hükümetin Avrupa Konseyi ile ilişkilerinde ağırlık noktasını Parlamenter Meclis'ten hükümetlerin temsil edildiği Bakanlar ve Delegeler Komitesi'ne kaydirdiğini ilan etti.⁸⁷

Görüldüğü gibi, 12 Eylül yönetimi Avrupa Konseyi ile ilişkileri tamamen askıya almak gibi bir adım atmaktan kaçınarak, kendisi açısından en fazla sıkıntıyı yaratan Parlamenter Meclise karşı tavır almak yolunu seçti. Avrupa Konseyi'nin, yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'yi üyelikten çıkarmama ve baskıyı arttırma yoluyla sertleştirmesine rağmen durumu "idare etmeyi" sürdürdüğü de Ankara tarafından görülmekteydi. Avrupa Konseyi'ndeki hâkim görüş Türkiye'nin üyelikten çıkarılmasının Avrupa'nın Türkiye'deki sivil yönetime dönüş konusundaki etki/baskı kanallarını azaltacağıydı.

Çeşitli siyasal grupların temsil edildiği meclis ile hükümetlerin temsil edildiği Bakanlar Komitesi arasında da ciddi görüş ayrılıkları vardı. Avru-

⁸⁶ Soysal, "Avrupa Konseyi ve Türkiye," s. 467.

⁸⁷ Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, C. III., s. 50-55.

pa'daki hükümetlerin önemli bir kesimi Türkiye'de sivil demokrasiye bir an önce dönülmesini desteklemekle birlikte, II. Soğuk Savaş'ın başlamasının yarattığı politik ve stratejik kaygılarla hem darbeyi hem de askeri yönetimi desteklemeye devam etmekteydiler. Bunda hiç kuşkusuz ABD'nin 12 Eylül'e verdiği büyük destek de çok etkili olmaktadır. Fakat Avrupa Konseyi'nin Kuzeyli üyeleri hem geleneksel olarak insan hakları ve demokrasi konusundaki hassasiyetleri hem de jeopolitik kaygılarının daha farklı olması nedeniyle, 12 Eylül yönetimine karşı daha sert bir politika izlenmesinden yanaydılar. Üstelik 1975 Helsinki Nihai Senedi sonrasında uluslararası politikada insan hakları ve demokrasi özellikle gündeme getirilen ve kimi zaman da politik bir araç haline getirilen olgular haline gelmişti. Türkiye'deki yaygın insan hakları ihlalleri ve anti-demokratik uygulamalar gerek Avrupa'da hayli etkili olmaya başlayan Türkiye kökenli çeşitli siyasi gruplar gerekse Uluslararası Af Örgütü, sendikalar, sivil toplum örgütleri, insan hakları aktivistleri gibi çeşitli aktörler tarafından Avrupa kamuoyunun gündemine etkili bir biçimde taşınmaktaydı. Avrupa Hükümetleri kendi kamuoylarının baskısıyla da karşı karşıyaydılar. Fakat Avrupa Konseyi ve Konsey üyesi Hükümetler Türkiye politikalarını belirlerken, söz konusu dinamikler/etkenler çerçevesinde tonu 1982'nin ikinci yarısından itibaren daha da sertleşen ama Türkiye ile bağları koparmamaya ve sivil idareye geçişe kadar durumu idare etmeye dayalı politikalarını sürdürmeye devam ettiler.

Konsey'in Türkiye politikasında biraz daha sert bir tonu benimsediğinin en önemli göstergesi, 765 sayılı kararda tavsiye edildiği üzere, 1 Temmuz 1982'de Fransa, Hollanda, Danimarka, İsveç ve Norveç'in AİHS'nin 24. maddesi uyarınca Türkiye'yi yaygın insan hakları ihlalleri nedeniyle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na şikâyet etmeleri oldu.⁸⁸ Birbirinin kopyası olan başvurularda Türkiye'nin AİHS'nin çeşitli maddelerini (3, 5, 9, 10, 11 ve 15) ihlal ettiği iddia ediliyordu. Komisyonun yapacağı soruşturma sonucunda ihlal olduğu saptanırsa hazırlayacağı rapor Bakanlar Komitesi'ne gönderilecek, Bakanlar Komitesi de benzer bir görüşe sahip olursa Türkiye'ye ihlalleri ortadan kaldırması için süre verilecek, ihlallerin ortadan kaldırılmaması durumunda ise Türkiye'nin Avrupa Konseyi Statüsü'nün 8. maddesi çerçevesinde üyelikten çıkarılması söz konusu olabilecekti. Fakat İnsan Hakları Komisyonu kesin soruşturmaya geçmeden önce tarafları dostane anlaşmaya davet edebilecekti. Bu durum, Türk hükümetine ihtiyaç duyduğu zaman açısından açık bir kapı bırakmaktaydı. Çünkü bu süreç yıllarca sürebilecekti. Sürecin uzaması 12 Eylül yönetimin parlamenter demokrasiye geçiş için ihtiyaç duyduğu zamanı sağlayacaktı. Nitekim Ankara da dostane çözüm

⁸⁸ Dağı, "Democratic Transition in Turkey," s. 133. Bu başvuru "Beşler Başvurusu" olarak adlandırılacaktı.

sürecini başlattı ve bu durumun Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden kopmasına neden olacak bir durum almasını engelledi. Türk Hükümeti'nin bu tercihi Avrupa Konseyi'ni de rahatlatmış parlamenter demokrasiye geçişe kadar durumun bir şekilde idare edilebilmesi açısından çok faydalı olmuştur.⁸⁹

Avrupa Konseyi'yle ilişkiler 1982 sonbaharından itibaren yumuşamaya başladı. Türkiye'de parlamenter rejime geçiş yönünde ciddi adımlar atılmaya başlanması bu durumun en önemli nedeniydi. 1982 Kasımında yeni anayasanın % 92 gibi çok yüksek bir oy oranıyla kabul edilmesi, 12 Eylül yönetiminin sahip olduğu halk desteğini göstermesi açısından hayli önemli bir göstergiydi. Her ne kadar AKPM'nin 6 Ekim 1982'de kabul ettiği 786 sayılı kararla⁹⁰ anayasa metni eleştirilse ve yeni anayasanın referanduma sunulmadan önce demokratik tartışma sürecinden geçmediği belirtilse de, AKPM tarafından referandumu izlemek için gönderilen heyetin görece olumlu izlenimlerle ayrılması Ankara'nın elini güçlendirmişti. 786 sayılı karar çerçevesinde kabul edilen 413 sayılı Direktifle⁹¹ referandumu izlemekle görevlendirilen AKPM üyesi Bardens ve Van der Bergh tarafından hazırlanan Raporda, referandumun teknik olarak serbest bir şekilde düzenlendiği fakat eski siyasetçilerin anayasa taslağı hakkında yorum yapmalarının ve oylamaya iki hafta kala anayasa karşıtı propaganda yapılmasının engellenmesinin serbestliğini gölgelediği belirtilmekteydi. Fakat raportörler bu olumsuz durum olmasa bile yeni anayasanın geniş bir katılım ve yüksek bir oyla kabul edileceği kanaatindeydiler.

Ocak 1983'teki AKPM toplantılarına mutad hale geldiği biçimde Türkiye ilgili raporunu sunan Steiner, Bardens ve Van der Bergh'in gözlemlerini teyid etti. Steiner'a göre Türkiye'deki insan hakları ihlalleri endişe verici şekilde devam etmekteydi. Beşler Başvurusu'na atıf yapılarak Avrupa Konseyi'nin izleyeceği iki yol olduğu bildirildi: Ya Türkiye'nin ihlallere rağmen üyeliği sürdürmesine izin verilerek geçiş döneminde yardımcı olunmaya devam edilecek, ya da Bakanlar Komitesi'nden Türkiye'nin üyelikten ihracı sürecinin başlatılmasının talep edilecekti. Steiner her iki adımın da sakinler taşıdığı; üyelikten ihracın Türkiye'ye baskı yapılması imkânını ortadan kaldıracığını, üyeliğin devam etmesine izin verilmesinin ise sivil demokrasiye geçişte bir engel ortaya çıkması halinde Konsey'in inandırıcılığını olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmekteydi.⁹²

⁸⁹ Günver, **Kızgın Dam Üzerinde Diploması**, s. 263-264.

⁹⁰ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 786, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta82/ERES786.htm>

⁹¹ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 413, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta82/EDIR413.htm>

⁹² Esener, **Avrupa Konseyi ve Türkiye**, s. 44-45.

Parlamente Meclis yapılan tartışmalar sonucunda ikinci yolu seçti. Kabul edilen 794 sayılı kararda⁹³ Türkiye'nin üyeliğinin devam etmesinin uluslararası yükümlülüklerinden kaynaklanan tüm hususlara saygı göstermesine bağlı olduğu belirtilerek, yeni anayasanın demokratik biçimde uygulanması, yeni yasaların serbestçe tartışılmasının sağlanması, kurulacak siyasi partilerin genel seçimlere hazırlanabilmesi için tüm imkânların tanınması ve parlamente demokrasi tesis edilene kadar Türkiye'nin Bakanlar Komitesi'ndeki oy hakkından tek taraflı olarak vazgeçmesi gibi istekler de metinde yer aldı.

Türkiye'den 1983 baharından itibaren parlamente demokrasiye dönüş yolunda güçlü sinyallerin gelmesi, Avrupa Konseyi'ndeki kuşkuları dağıtmaya başladı. Her ne kadar insan hakları ihlalleri devam etse de, Konsey Türkiye'yi sistem içinde tutarak geçiş dönemini sağlama politikasının başarılı olduğunu görmekteydi. Bu durum 1981 yılı ortalarından itibaren benimlenen genel politikayla yani "parlamente demokrasiye geçişe kadar durumun idare edilmesi"yle de uyumluydu. Nitekim bu olumlu tablo kendini gösterdi ve çok uzun bir süre sonra ilk kez 25-29 Nisan 1983'de yapılan oturumlarda Türkiye'deki durum konusu gündemde yer almadı.⁹⁴

Avrupa Konseyi'nin Türkiye konusundaki eleştirileri seçimlerin yapılacağı 1983 Kasımına doğru farklılaşmaya başlayacaktı. Konsey artık, daha önce anti-demokratik bularak eleştirdiği 1982 Anayasası'nın uygulanmadığını belirterek Türk Hükümeti'ni eleştirdi. Bu dönemde çıkarılan siyasi partiler ve seçim kanunlarının yeterince tartışılmadığını, Milli Güvenlik Konseyi'nin siyasal faaliyetleri kısıtladığı gibi hususlar dile getirilmeye başlandı. Bu eleştiriler çerçevesinde, 30 Eylül'de alınan 803 sayılı kararda⁹⁵ en dikkat çekici nokta ise; yeni yasalara ilişkin Siyasi İşler ile Hukuk İşleri ve İnsan Hakları Komisyonları tarafından görevlendirilen uzman raporlarında Avrupa Konseyi ilkeleriyle çelişki saptanması halinde ihraç sürecinin başlatılması hakkının saklı tutulacağı bildirilmesiydi. Ayrıca, AKPM daha da ileri bir adım atarak Türkiye'de serbest bir tartışma olanağı olmadığını belirterek bu koşullar altında yapılacak seçimlerle ortaya çıkacak parlamentonun temsil yeteneğinin olmayacağını da iddia etmekteydi. Bunun doğal sonucu seçimler sonucunda belirlenecek Türk parlamente terlerin AKPM faaliyetlerine katılımının engellenmesiydi.

Avrupa Konseyi'nin tam da Türkiye'de sivil yönetime geçişin arifesinde böylesine sert bir karar alması ilk bakışta çok da anlamlı gelmemektedir.

⁹³ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 794, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16205&lang=en>

⁹⁴ Esener, **Avrupa Konseyi ve Türkiye**, s. 47.

⁹⁵ Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 803. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta83/ERES803.htm>

Fakat aslında durum da tam bu noktada yani sivil idareye geçişe iki aydan az bir süre kalması hususu dikkate alındığında anlaşılır olmaktadır. Konsey, Türkiye'de sivil yönetime geçişin neredeyse geri döndürülemez noktaya geldiğini görerek, 3 yıldır sürdürdüğü durumu idare etmeye yönelik politikasını daha da sertleştirebilmiştir. Askeri yönetimin giderayak Avrupa Konseyi'nden çekilmek gibi bir karar al(a)mayacağı hesaplanarak, biraz da Avrupa kamuoyuna Konsey'in dayandığı temel ilkelerin gözetildiği mesajı verilme-ye çalışılmıştır.⁹⁶

AKPM'nin bu tutumunun geçici olduğu çok kısa bir süre içinde anlaşılacaktır. 6 Kasım seçimleri sonrasında oluşturulan AKPM Türk grubunun Ocak 1984'te yapılan toplantılara katılmasına yetki belgesi verilmeyerek engel olunmasına rağmen, 1-2 ay zarfında sorun çözülmüş ve Mayıs ayında yapılan toplantılarda Türk parlamenterler 3 yıl aradan sonra yerlerini alabilmişlerdir. Fakat ilişkilerin normalleşmesi ve Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nde 12 Eylül öncesinde olduğu gibi temsil edilebilmesi için iki yıl daha geçmesi, 1986 yılının gelmesi gerekecekti.⁹⁷

Sonuç

27 Mayıs ve 12 Mart dönemlerinde, 12 Eylül döneminde ortaya çıkacak Türkiye'deki anti-demokratik uygulamaların Türkiye'nin AT ve Avrupa Konseyi ile ilişkilerini etkileyen bir unsur olması olgusunun ilk sinyalleri gelmesine rağmen, bu durum 12 Eylül dönemiyle karşılaştırıldığında hayli etkisiz kaldı.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, 12 Eylül'ün Türkiye'nin dış ilişkilerinde en fazla değişiklik yarattığı alanın Avrupa ile ilişkiler olduğu görülecektir. Ancak, ilişkilerde yaşanan bu değişim askeri yönetimin ilişkilerde değişiklik yapma isteğinden değil, temelde Avrupa'nın Türkiye'ye yönelik politikalarından kaynaklanmıştır. Çünkü askeri yönetim ne AT ve Avrupa

⁹⁶ Söz konusu kararı değerlendirmek için 5 Ekim'de Konsey üyeleri, Milli Savunma Bakanı Ümit Haluk Bayülken, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ercüment Yavuzalp ve Avrupa Konseyi'ndeki Daimi Temsilci Büyükelçi Selçuk Korkut'un katılımıyla bir toplantı yapıldı. Toplantıda karara tepki olarak Türkiye'nin Konsey üyeliğinden çekilmesinin siyasi ve ekonomik sebeplerle uygun olmayacağı, Türkiye'nin Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinin olumsuz yönde etkileneceği ve kararın tavsiye niteliğinde olması nedeniyle Bakanlar Komitesi'ne intikal ettirilmeyeceği gerekçeleriyle Dışişleri Bakanlığı'nın daha önce yayınladığı kınama kararının ötesinde bir adım atılmaması fikri kabul gördü. 6 Kasım'da yapılacak seçimlerden sonra durum tekrar değerlendirilecekti. Evren'e göre, Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden çıkarılmasını isteyen güçlere bu fırsatı vermemek gerekliydi. Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, C. IV., s. 355-356; Ercüment Yavuzalp, **Liderlerimiz ve Dış Politika**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 215.

⁹⁷ Soysal, "Avrupa Konseyi ve Türkiye", s. 467.

Konseyi ile ilişkilerin geliştirilmesi konusunda geri adım atmış, ne de ikili ilişkilerde belirgin değişikliğe gitme doğrultusunda bir politika izlemiştir. Bunun temel nedeni, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerin geliştirilerek sürdürülmesini içeren geleneksel dış politika çizgisini sürdürme doğrultusundaki kararlılığıdır. Askeri yönetim içinde bulunduğu dış meşruiyet sorununun etkisiyle, AT'ye tam üyelik başvurusunun karara bağlanması gibi sivil yönetim döneminde atılmayan adımları bile atabilmiştir. Ancak, askeri yönetimin temel başarısızlığı İkinci Soğuk Savaş koşullarında Avrupa'nın tamamen ABD politikaları çerçevesinde politikalar izleyeceği konusunda yanlış bir fikre sahip olması ve insan hakları konusunun 1970'lerden itibaren uluslararası politikanın temel konularından biri haline geldiğini gözden kaçırmasıdır. 12 Eylül dönemi Türkiye-Avrupa ilişkilerine önemli ve etkileri 21. yüzyıla uzanan bir şekilde derin bir zarar vermiştir. Bunun temel nedeni, 12 Eylül'ün miras bıraktığı anti-demokratik anayasal ve siyasal yapıdır. Bu anayasal ve siyasal yapının değiştirilmesi 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye-Avrupa ilişkilerinin en temel konularından biri haline gelmiş, Türkiye'de demokrasinin geliştirilmesi çabaları büyük oranda Avrupa baskısıyla gerçekleşmiştir.

Duruma AT açısından bakıldığında ise, AT'nin Türkiye'deki gelişmeleri sadece demokrasi penceresinden değerlendirdiğini ve bu bağlamda politikalar belirlediğini ileri sürmek mümkün olmayacaktır. AT'de başlangıçta tıpkı Avrupa Konseyi gibi "bekle-gör" politikası izler görünürken bile, Türk yurttaşlarına hemen vize konulması örneğinde olduğu gibi bir anlamda durumdan yararlanmakta tereddüt göstermemiştir. Türkiye'deki rejim değişikliği ve 1970'lerin sonlarından itibaren Avrupa'da değişen sosyo-ekonomik iklim Türkiye'nin AT'ye üyeliğinin önlenmesi, geciktirilmesi ya da Ankara'dan tavizler koparılması yönünde Avrupa başkentlerinde oluşan isteğin uygulamaya sokulabilmesi için uygun fırsatı yaratmıştır. Her ne kadar Avrupa başkentleri jeopolitik kaygılarla hareket etmeye devam etseler de, özellikle Türkiye'nin AT'ye entegrasyonuna karşı olanları ilişkileri dondurmayı başarmışlardır.

Bu dönemde, Avrupa Konseyi ile ilişkiler ciddi bir krize girse de ne Türkiye, ne de Avrupa Konseyi Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden tamamen dışlanmasına neden olacak adımlar atmadılar. Bunun Türkiye açısından temel nedeni, Avrupa Konseyi'ne üyeliğin taşıdığı anlamda yatmaktaydı. 1949 yılında Avrupa Konseyi kurulurken Türkiye'nin bu oluşuma davet edilmesi Türkiye'de ciddi bir hayal kırıklığı yaratmış, birkaç ay sonra üyeliğin gerçekleşmesi ise Türkiye'nin Avrupalılığının bir anlamda tescili olarak algılanmıştır. Avrupa Konseyi'ne üyeliğe verilen bu anlam, Türkiye'nin ilişkilerin en sorunlu olduğu dönemde, zaman zaman askeri yönetimden

gelen gerekirse Avrupa Konseyi'nden çıkılabileceği yolundaki açıklamalara ve Avrupa Konseyi'nden gelen eleştirileri Türkiye'nin ulusal bağımsızlığına karşı yapılmış müdahaleler olarak görülmesine rağmen Türkiye'nin bu üyelikte ısrarına neden oldu. AET'nin aksine etkisi bakımından oldukça önemsiz olan bu örgütte yer almak Türkiye'nin Batılılaşma projesinde sembolik ama oldukça önem verilen bir yer işgal ediyordu. Bu genel anlayışın etkisinin yanı sıra ABD ile gelişen ilişkilere rağmen hala bir dış meşruiyet bunalmı yaşayan askeri yönetim için Avrupa Konseyi'nden ayrılmak bir anlamda Avrupa'dan tamamen yalıtılmak anlamına geleceğinden, Türkiye'de rejimin niteliği de bu hassasiyetin artışına neden oldu. Avrupa Konseyi açısından bakıldığında ise Türkiye'nin Avrupa Konseyi'nden tamamen uzaklaştırılması Türkiye'ye insan hakları ve demokrasi konusunda yapılan baskının önemli bir platformu kaybetmesi anlamına gelecekti.

Avrupa Konseyi ilk dönemde izlediği “bekle-gör” politikasını Türkiye'deki iç gelişmelere paralel olarak 1981 yılı ortalarından itibaren sertleştirmeye başlamış, fakat Konsey'in tutumu zaman zaman daha da sertleşen tona rağmen “durumun idare edilmesi” nin ötesine geçmemiştir. Türkiye'nin Konsey ile bağının kopartılmayarak parlamenter demokrasiye geçişe kadar baskı kanallarının korunması siyaseti benimsenmiş, gerginlik üyeliğinin askıya alınmasına hiçbir zaman vardırılmamıştır.

Söz konusu dönemde ilk defa dış politika gündemine yerleşen Türkiye'deki insan hakları ve demokrasi sorununun zamanla Türk dış politikasının özellikle Avrupa ile ilişkiler boyutunda çok önemli bir faktör haline geldiği görülmektedir. Bu durum etkisini günümüze kadar sürdüren ve dış politika sürecine yerleşen çok önemli bir husustur. Yine bu dönemde, ortaya çıkan Türkiyeli rejim karşıtlarının AT ve Avrupa Konseyi nezdinde yürüttükleri faaliyetlerle bir olumsuz lobi unsuru olarak ortaya çıkmaları da, Türk dış politikasını etkileyen olgulardan biri olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

Kıtaplar

Birand, Mehmet Ali; **Türkiye'nin Ortak Pazar Macerası**, 2. B., Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986.

Birand, Mehmet Ali; **Bir Pazar Hikâyesi Türkiye-AET İlişkileri**, İstanbul, Milliyet, 1978.

Çalış, H, Şaban; **Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri**, 3. B., Ankara, Nobel, 2006.

Evren, Kenan; **Kenan Evren'in Anıları**, C. II-III-IV., y.y., Milliyet Yayınları, 1991.

- Fırat, Melek; **1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.
- Gönlübol Mehmet (et. al.); **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1991-1995**, Ankara Siyasal Kitabevi, 1996.
- Günver, Semih; **Kızgın Dam Üzerinde Diplomasi**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1989.
- İlkin, Selim ve İlhan Tekeli; **Türkiye ve Avrupa Topluluğu**, C. III., Ankara, Ümit Yayıncılık, 2000.
- Karlık, Rıdvan; **Avrupa Birliği ve Türkiye**, 4. B., İstanbul, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, 1996.
- Vali, A. Ferenc; **Bridge Across the Bosphorus**, Baltimore and London, John Hopkins Press, 1971.
- Yavuzalp, Ercüment; **Liderlerimiz ve Dış Politika**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

Makaleler ve Kitap Bölümleri

- Aydın-Düzgıt, Senem ve Yaprak Gürsoy; **International Influences on the Turkish Transition to Democracy in 1983**, CDDRL Working Papers, Center on Democracy, Development and the Rule of Law, Stanford, Number 87, (July 2008).
- Barchard, David; “*Western Silence on Turkey*,” **Merip Reports**, Vol.14, No:2
- Dağı, İhsan; “İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut,” **Türkiye ve Avrupa**, Atilla Eralp (yay. haz.), Ankara, İmge, 1997.
- Dağı, İhsan; “Human Rights and Democratization: Turkish Politics in the European Context”, **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. I., No:3, (September 2001).
- Dağı, İhsan; “Human Rights, Democratization and the European Community in Turkish Politics: The Özal Years, 1983-87”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 37., No:1, (January 2001).
- Dağı, İhsan; “Democratic Transition in Turkey, 1980-83: The Impact of European Diplomacy”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 32, No:2, (April 1996).
- Eralp, Atilla; “Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, **Türkiye ve Avrupa**,. Atilla Eralp (yay. haz), Ankara, İmge, 1997.
- Erhan, Çağrı ve Tuğrul Arat; “AT’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası**, C.II., Baskın Oran (ed.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- Erhan, Çağrı ve Tuğrul Arat; “AT’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası**, C. I., Baskın Oran(ed.), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

- Göktepe, Cihat; "1960 Revolution in Turkey and British Policy towards Turkey", **Turkish Yearbook of International Relations**, Vol. XXX, (2001) .
- Mackenzie, Kenneth; "Turkey: After the Storm," **Conflict Studies**, No:43, (April 1974).
- Sander, Oral; "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", **Türkiye'nin Dış Politikası**, Melek Fırat (der.), Ankara, İmge,1998.
- Soysal, İsmail; "Avrupa Konseyi ve Türkiye," **Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç**, Ankara, TTK Yayınları, 1999.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal; "The 'Revolution' of 27 May 1960 in Turkey: British Policy towards Turkey", **Middle Eastern Studies**, Vol. 41, No:1, (January 2005).

Avrupa Konseyi Kararları

- Council of Europe-Parliamentary Assembly, Report on the Situation in Turkey, Recommendation 904.
<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta80/EREC904.htm#1>
- Council of Europe-Parliamentary Assembly, on the members of the Turkish delegation to the Parliamentary Assembly, Order 392.
<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta80/EDIR392.htm>
- Council Of Europe -Committee of Ministers Minutes of 67th Session of the Committee of Ministers, 16 October 1980, Strasbourg,
<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBLOBGet&InstranetImage=1724434&SecMode=1&DocId=1670350&Usage=2>
- Council Of Europe-Committee of Ministers Minutes of 67th Session of the Committee of Ministers, 16 October 1980, Strasbourg,
<https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBLOBGet&InstranetImage=1724434&SecMode=1&DocId=1670350&Usage=2>
- Council of Europe-Parliamentary Assembly, Report on the Situation in Turkey, Doc.4657, 32nd Ordinary Session, Third Part, 26-30 January 1981, Working Papers, Vol. VII., Strasbourg.
- Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Situation in Turkey, Order 395
<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=13601&lang=en>
- Council of Europe-Parliamentary Assembly, , On the Situation in Turkey Order 397, 33th Ordinary Session, First Part, 11-15.05.1981, Texts Adopted by the Assembly, Strasbourg, 1981.
- Council of Europe-Parliamentary Assembly, Order 398, On the Term of the Office of the Turkish Parliamentary Delegation

<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=13604&lang=en>

Council of Europe-Parliamentary Assembly, Resolution 757, On the Situation in Turkey, 33th Ordinary Session, Second Part, 30.09-8.10.1981, Texts Adopted by the Assembly, Strasbourg, 1981.

Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Situation in Turkey, Order 765, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewPDF.asp?FileID=16176&lang=en>

Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 786, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta82/ERES786.htm>

Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 413, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta82/EDIR413.htm>

Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 794, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16205&lang=en>

Council of Europe-Parliamentary Assembly, On the Stituation in Turkey, Order 803. <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta83/ERES803.htm>

Tezler

Kaan Esener, **Avrupa Konseyi ve Türkiye (1980-1986)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

İnternet Kaynakları

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

Hükümet Programları

Cemal Gürsel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP24.htm> (Erişim Tarihi 17 Ocak 2015)

I. Nihat Erim Hükümeti Programı <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP33.htm> (Erişim Tarihi 17 Ocak 2015)

Ulus Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP44.htm> (Erişim Tarihi: 15 Şubat 2015)